

## I. ЗАКУП

Над бистротечним Дністром западав вечір. Кривавий блиск розливався по небу. Білі баранчики виглядали у червоному сьайві, наче клуби диму пожежі. На хвилях жовтавої води виднілись також червоні відблиски, а чорна стіна пралісу, що вкривав правий берег ріки, оточувала темною рамою краєвид. Берег цей був високий і стрімкий. Скеляста стіна спадала від лісу аж у воду та не давала проходу ні людині, ні звірові. Лівий, північний берег опадав зате терасами, до ріки; тут показувалися у безмежжі лісів пліщини, галявини, а де-не-де у вечірнє повітря підіймалися дими.

Напроти стрімкої, правобережної стіни стояло село. Щоправда не дуже було його видно. Кожна хата стояла про себе, осторонь, від інших, оточена будинками, садом, невеличким полем — усе те, неначе вправлене у спільну оправу лісу. Ціле село мало вид якоїсь первісної оселі у дикому краю.

Над самою водою, оддалік від інших прогалин, стояла хатина, ще нижча і менша за інших. Наполовину вросла в землю та покрита гострокінчатим дахом, визирала вона з-поміж кущів ліщини, немов якась шопчина або кошара для овець. Стіни, не вищі над чотири п'яді, виднілись лиш спереду та боків, ззаду доходив драницями критий дах аж до самої землі. На даху росли трави та бур'ян, бо між драницями чимало таки було глини і піску. На вершку був отвір, крізь який клубами добувався дим. Крім цього, нічого не свідчило про присутність людей у цій хаті. Ані житниці, ані колесні, ні коша на стовпі не було, лиш на кілку біля дверей висів кінчастий варязький шолом.

Посеред хати горів великий огонь та освічував блимаючим полум'ям темні, закопчені стіни. Пообтикані мохом, вони світили пусткою. На сволоку висів у багатій оправі довгий та широкий, гранатами

висаджуваний меч, з ручкою у вигляді пташиної голови. В кутку стояло декілька горшків, мішок борошна та кілька колод дерева.

На постелі з ведмежої шкіри з сідлом під головою лежав при огні німечний старець. На його жовтому лиці, на погаслих очах, на білому, мов молоко, волоссі, поклала вже, видно, свою всемогучу руку смерть. Ось-ось і погасне цей маленький вогник, що ogrіває ще старече серце. Відкриються вузькі, зів'ялі уста, а рука, що судорожно скаче по покривалу, протягнеться без сил...

Напроти старого розлігся біля вогню великий чорний пес і слідив блискучими очима за кожним рухом старця. Він неспокійно махав хвостом та скавулів раз у раз стиха, оглядаючись на інізенькі двері.

Аж ось зірвався та, побріхуючи весело, кинувся до дверей. Маленький клаптик червоного неба, що просвічувався крізь двері, затемнився, а після хвилини увійшов у хату високий, стрункий молодець, у шкіряному кафтані та кинув перед огонь чвертку оленя.

— Здоров був, батьку, що з вами? — поспитав, цілуючи холодну, жовту та схудлу руку старця. На устах батька показався, наче блідий пробіск зимового сонця, усміх.

— З богами, сину, приходиш, і бачу, що наділили ось тебе щастям на ловах, то і добре, бо тут за час твоїх ловів приходили вони, сі батьки з Вирую, — знаєш? — сідали біля мене при вогні й казали: "Ходи до нас, у царство Сварога, щоби засісти з нами на зеленій леваді та піснею і напитком поминати нашу земну славу". А коли я просив, щоби дозволили хоч заплатити довги, ціну нашої свободи, казали батьки:

"Ні, Мстислав молодий та дужчий за тебе, він стане славою племені інашого, а ти старий, лише завада йому. Ходи, ходи!" — І тоді ослабло моє серце.

Мстислав сумно глянув на батька, та його вигляд не давав йому ніякої надії. Знав, що його потішати годі та що старенькому пора, лиш серце кривавилося, що так покинений всіма, без долі та роду, без слуг та майна вмирає отчич і дідич Залісецької волості.

Він мовчки погладив голову вірного Крука, який заскавулів жалібно, видно, розуміючи, що тут батько прощається з сином навіки.

Мстислав заходився біля вечері, поклав кусень принесеного м'яса на вигорнене вугілля та, добувши з торби пригорщу пташиних яєць, брався варити їх для батька у горшку. Та цей спинив сина.

— Остав, сину, вечерю! Уже мені "є треба поживи для тіла. Коли маєш, то звари квасниць із медом, щоби було чим звогчити просохле горло. У мене для тебе заповіт, який, може бути, вирятує наш рід з неволі. Здається, що вона уже тут...

— Вона? Що за вона? — поспитав Мстислав, оглядаючись.

— Смерть — Морана! Гляди, як Крук їжить шерсть та скавулить. Він чує її.

Мороз перейшов по шкірі хлопця.

— Батьку! Що ви?.. Боги добрі, боги живі, духи світла та тепла, бороніть нас від тьми та смерті, проженіть мару та змору на гори — ліси!

Старий усміхнувся.

— Не бійся, сину! Не до тебе вона прийшла, а мені вона впору, я вітаю її радо, а й тобі здіме вона з плечей тягар і поверне свободу, коли мене не стане...

— Тату, не кажіть так! Я сердечну кров свою їй віддав би.

— Е ні, гляди! Вона всміхається, видно, правдою є твої слова. Вона зажде! Що ж, маєш мед?

— Ах, правда! — зірвався хлопець. — Я маю мед, та ще й який!

Побіг у кут, де лежали дрова, та відвалив їх набік. З-під полотняної сорочки виступали випукло тугі, молоді м'язи, а грубі колоди, мов тріски, вилітали з-під дужих рук. Опісля відчинив спускні двері, що вели у невеличкий льох під хатою. Він вліз туди, за хвилинку вернувся з кам'яним дзбанком і витяг затичку. По кімнатці розплилися пахощі — аромат старого, ще прадідами сиченого меду. Мстислав налив його у дерев'яний кубок та подав батькові до вуст.

Очі та риси старця оживилися під впливом напиту,

— Це від Калини? — спитав.

— Так! — відповів син, червоніючи. — Вона потайки від батька передала сей дзбанок для вас.

— Пізнаю, — прошепотів старий, — це наше родинне добро, це мед, що ситив наш прадід Яр-Тур. З того часу доховалося ще два дзбанки. Один мав стати на столі при твоєму весіллі, другий на моєму похороні. Та ось чоловік моторить, а боги правлять життям, мов човном по Руському морі. Одно заїде у Царгород, а друге пропаде на полудневих берегах. Отак і тут. Перше прийдеться хоронити, ніж вінчати... Волхви Перуна у Києві благословили цей мед і, видно, ласка богів є на ньому. Ось ми втратили майно, а таки при моїй смерті не бракло і призначеного меду.

Старий замовк, лише від часу до часу попивав мед із кубка, а син догризав напівзвуглене м'ясо та заїдав його твердим ощипком. Останки

одержав Крук, та чомусь-то нерадо брався до їди, раз у раз поглядаючи у кут. Між тим старий Воєслав оживився, і допивши мед, сказав:

— Пішли, Ладі, Калині усе добро; цвіту радості — весілля на весь вік, а ти, сину, заплати їй сторицею за цю послідню осолоду старечого життя.

— Вона ж моя невіста, — сказав син, — і я не забуду її цього доброго діла ніколи.

— Твоя невіста? — здивувався батько. — А старий Рогдай?

— Рогдай не знає про це, а то, певно, не захотів би віддати дочки за закупа. Та я виплачу довг, а тоді візьму її!

— Закупа, закупа... — повторив Воєслав і задумався понуро, та відтак оживився нагло і навіть усміх осяяв на хвилину його воскове лице.

— Слухай, сину, — сказав, — і зятям собі добре мої слова. Рогдай не схоче тебе, а може бути навіть не пустить тебе у світ добувати добра. Він, певно, осадить тебе на якій новині господарювати, щоб ти там звікував увесь вік. Але ти знай, що у Лади більша сила, чим у Перуна, а принада Купальної ночі сильніша, чим удар грецьких катафрактів. Тому і ти не трать відваги, а якщо Калина не така вітрена, як звичайно жінки, то поборете обоє усе, а тоді більше буде людей у тебе на весіллі, чим у мене на похороні. А тепер слухай далі, що скажу, бо говорю ось до тебе востаїнне...

Тут старий попив знову меду з кубка, а син підклав дров на огонь. Надворі було вже темно, лише десь далеко по хатах перебріхувалися собаки. Попід розлогі крислаті дерева ходила Дрімота та шумом листя у нічному леготі вела розговори з Дністровою хвилею. Усе уклалося до міцного сну, і лише голос сови-пугутьки, що раз у раз обзивався з дуплавого дуба, нагадував, що ось недалеко людина доживає свої останні години.

— Нагадай собі, Мстиславе, як-то князь наш Святослав, найхоробріший із хоробрих, три роки тому збирався уперше іти у Болгарію. Гямиш це?

— О, так! — відповів син, киваючи сумно головою, — Пішли тоді і ви, батьку, й оба брати....

— Ми пішли у Херсон, відки човнами мали їхати просто на Царгород. Та ось між херсонезцями найшовся хитрий-прехитрий грек, на ймення Калокир, і він-то підмовив нашого князя іти у Болгарію, бо, мовляв, звідтіля легше буде іти на Царгород сушею. Та мав Калокир засісти на царгородському престолі як тисяцький нашого князя. Ще з часів князя Ігоря тяжко було нашим гостям торгувати з греками, бо Ігоря греки побили і позмінювали старі, на богів та хрест заприсяжені, договори. Ось чому і князь та його дорадники-вояки послухали Калокира, і зібрався великий похід. Усі дружинники князя, що ходили були на хозар та болгар над Волгою, чимало варягів та синів земських бояр з лучниками, копійниками та топірниками з'їхалися над Дніпром, а коли з Прип'яті та Десни прийшли човни, всі стали ладитись у похід. Разом із військом приїхало також чимало купців, що думали під покровом князя обновили грецьку торгівлю на Русі. Між ними був і я, бо літа не дозволяли мені вже стати до оружної розправи. Віз я у човнах мед, віск та дорогі смушки, що твої брати Радослав і Младан привезли з походу на в'ятичів. Усе те закупив від мене сам Калокир, видно, бажав собі з'єднати найзаможнішого боярина Червоноруської землі. Я мав усе те перевезти у Доростол, а він мав мені за мій крам заплатити двісті гривен.

— Двісті гривен! — аж крикнув молодець, — та ж це маєток!

— Так! Завдяки Велесові та ласці його росло тоді майно моє та дітей моїх з року в рік, і тому взяв я від Рогдая тридцять гривен у позику, щоби ще перед виправою купити для синів візантійські лати та шоломи у херсонезьких купців. Я надіявся, бач, що, повернувши, без труда віддам довг та ще чимало гроша привезу додому. Похід удався нам напрочуд гарно, хоч болгари і знали, що Святослав іде на них війною. Він послав,

бач, їм послів, щоби сказали від нього: "Іду на вас, щоб узяти городи і села ваші під мою княжу руку. Тому не пручайтеся, а виходьте з поклоном та хлібом-сіллю. Коли ж захочете ставити опір, то знайте, що у мене є 30000 війська і живого духу по вас не останеться від мене". Ми побідили болгар раз і другий, взяли Доростол і Переяславець, та якраз коли бажали іти далі на Царгород, покликало боярство нашого князя у Київ, бо, мовляв, печеніги облягли його. Тоді князь, як це у нього буває, вхопив меч та ховстало, пішов до стайні і за хвилину гнав уже чвалом з готовими завжди прибічними-комонниками на північ. Радослав і Младан були з ним. Не прощаючись, ми розлучились, та вже навіки. У битві з печенігами лягла головами мало не вся дружина князя, але ворогів розбив князь впрах. Я відібрав між тим гроші від Калокира, а він дав мені провідника, що мав мене провести коротшою дорогою з Дунаю на Дністр, щоб я не потребував вертатись на Київ. Цей провідник був теж грек, а (називався Партеній, і казав, що колись бував на дворі кесаря у Царгороді протовестіарієм, себто великим одівальником. Що це за чин — не знаю, але знаю, що цей зрадник був рабом Калокира, бо бачив раз, як цілував його руку, а раз видів я на його лиці знаки начебто від удару. Свобідний чоловік не зніс би удару в лице, а відповів би мечем, хоч би і князеві. Але я тоді не думав про це і аж пізніше нагадав собі ці знаки рабства, коли Партеній по дорозі напав на мене з слугами, відібрав усі гроші та обдер самого до сорочки. Лише з життям утік я та пішов на прошеному хлібі звичайним шляхом у Київ, де дізнався, що між жертвами бою були й обидва мої сини. Важко плакав я тоді, так, як радію тепер, коли подумаю, що скоро побачу обох на зеленій леваді Дажбога...

Тут мова старого стала раз у раз рватися, а слова, змішані з голосним, важким віддихом, добувалися з трудом з його уст. Видно, томило його говоріння. Смерть чимраз сильніше здавлювала своєю льодяною рукою його старече серце, і він спішився, щоб за всяку ціну докінчити свій заповіт.

— У Києві просив я князя про допомогу, та князь лютий, що мати "є пускала його у Переяславець, прийняв мене неласкаво і сказав: "Ти повинен був боротися. Якби загинув, то все було б байдуже, а коли б

побідив, то не втратив би майна. Коли ж ти застарий, щоб боронитися, то повинен був мати розум і не дати себе обдурити якимсь грецьким куклам, або виявити і дати мені докази зради Калокира. Тоді я покарав би його, а так не можу". З цим я і пішов, бо князь був правий. Ось так з діди́ча став я закупом. Іди ж тепер ти у Київ та вдайся до самого Святослава. Розкажи йому про все, що сталося, а він подбає про тебе. Якже ж побачиш де-небудь Калокира, приклади йому ніж до горла, а віддасть усе, що узяв, бо я присяг би на святий огонь Перуна, що Гіартеній — це його права рука. Ось це мій заповіт сину: відібрати від грека вкрадене майно та викупити волость і свободу родини у Рогдая. Тоді він, певно, нагадає собі давню дружбу зі мною та віддасть за багача дочку, якої не оглядати такому голякові, як ти тепер. Нехай боги зішлють на тебе усі свої ласки та добро... — тут спинився старий Воєслав і вхопився рукою за груди. По хвилині продовжував шепотом: — Хай Лада украсить його найкращими квітами, а блискавка Перуна... хай стане твоїм мечем...

Старий замовк. Піднесена рука опала на покривало, він бажав ще щось сказати, та відкинув голову назад, а очі згасли...

## II. СУСІДИ

Найближчі дні були для молодого Мстислава дуже сумні та при тому пам'ятні на все життя. Вони навчили його, яким великим добром на світі є щирість серця та справедливість, він пізнав, що любов більшу має вагу у житті людей, ніж гріш, сила і влада.

Обмивши тіло батька власними руками та нарядивши його у найкращу одіж, став він перед вельми важливим питанням: чим оплатити видатки на похорон, плачки-жалібниці, костер на жальнику, а головне на тризну, без якої ніякий похорон не міг відбутися. Треба було по-прадідному звичаю угостити гідно народ, щоби було кому насипати могилу над мерцем, та найняти співця, який славив би подвиги померлого піснями. Мстислав перелічив усі припаси та останки давнього добробуту найбагатшого тиверського боярина і заломив руки.



— Чим же я тебе поховаю, батечку? — закликав у розпуці.— Ні гроша, ні худібки, ні друга. Хіба сам виставлю тобі костер, загашу його сльозами, власними руками покрию землю, а лісових звірів скличу тризну правити над тобою...

Та не було часу на бідкання, а Мстислав не був з тих, що тратять у скруті голову. Замкнув хату, одягся у найкращий одяг і пішов до сусідів, з яких деякі вели з гречниками торгівлю смушками та виправними шкірами. У нього було чимало шкір з зимових ловів, і він рішився проміняти їх за потрібні речі та припаси. По матері залишилась була ще невеличка скриньочка з чільцями, ковтками, запинками. Ні батько, ні він не віддали б були її нікому, а берегли як дорогу пам'ятку по померлій, тим паче, що старий Воєслав мав лише цю одну жінку. Аж на Мстиславовому весіллі думали вони роздати ці пам'ятки світилкам. Невелика була вартість срібних та мідних прикрас і бурштинових кораликів, бо ж цінніші взяла з собою мати у могилу, але тепер мусив Мстислав добути і їх, щоб оплатити плачок-жалібниць, що мали заводите на похороні, і череп'яні горшки на попіл з тіла та страву при могилі.

Важко зітхаючи, ішов Мстислав через ліс. Він завернув перш усього до хати старого гончара Івора, званого Сміхуном, що сидів край села, недалеко від хатини Воєслава. Вузька лісова стежина вела туди поміж старезними високими та коренастими деревами. Сокира дроворуба ще не доторкнулася цих лісових велетнів, бо старий Сміхун не дозволяв нікому рубати ліс довкола свого посілля, а й сам не знати чому привозив потрібні йому дрова здалека, кажучи:"

— Я родився у лісі, тому хочу й умирати в лісі, а не на якомусь лисому клаптикові, голому, мов моя плішива маківка. Пощо мають люди бачити дві лисини. І одної досить!

Викупаний у ранішній росі ліс блищав прегарною зеленню усіх відтінків та тисячами блисків перлових краплин води, а повітря аж хвилювалося від чудових пісеньок всілякої пташні. Звільна підіймалося на

сході сонце та розганяло білі тумани, що звичайно здіймалися вечорами над хвилями Дністра.

Аж ось минув молодець останні дерева й опинився знову на галявині, такій, як та, що на ній стояла його власна хатина. Та тут не було молодняка, ні кущів, уся галявина мала вигляд чотирикутника, осередок якого займали грядки з городиною, а по чотирьох рогах стояли будинки. У північному розі, звернена передом до полудня, стояла низька хата, біла, мов сніг з розмальованими у яскраві кольори вікнами та вуглами. У другому — повітка на господарські знаряддя та припаси поживи, у третьому — гончарська піч та стіс колених дров, а у четвертому — довга та широка шопа з готовими горшками, мисками, дзбанятками та урнами для небіжчиків — звичайними, простими, і кращими, розкішнішими, розмальованими у різні кольори й узорі. Тут була також робітня, гончарський кружок, всілякі дерев'яні та кістяні палички, ложечки, гребінчики та черепки з фарбами, кисті, шнурки та інше приладдя для малювання горшків та витискання взірців на вогкій глині, гладження стін та виліплювання вух або покришок.

Усі ті чотири угли галявини єднала добре убита та потовчена череп'ям вимощена стежка, і нізащо в світі старий Сміхун не ступив би ногою на грядку, щоб собі скоротити дорогу. Тому казали люди, що Сміхун їде до Києва через Царгород, а коли іде в хату, що по лівій стороні, то звертає вправо.

Коли Мстислав увійшов у частокіл, який оточував усе обійстя Івора, старий стояв біля дверей своєї хатини та, піднявши руки угору, молився до святого Хорса на небі, благаючи його про ласку для всієї землі, для людей, звірів та рослин, за добрий кінець усіх початків та за мирну кінчину мирного життя. З пошаною спинився Мстислав та зняв з голови плетену з лика круглу, сукном покриту шапку, а нагадавши собі дорогою покійника, дивився із зворушенням на довгу сиву бороду, впале лице та глибоко осаджені очі під густими навислими бровами.

Коли старець закінчив молитву, взяв із призьби під хатою глиняну миску з зерном та свиснув тричі. На цей знак цілою хмарою злетіли з криші хатини і з близьких дерев різнобарвні голуби та кинулися на їду, яку сипала їм щедра рука Івора. Деякі сідали старому на плечі та рамена, терлися об нього, наче котята, інші, сміливіші, садовилися на голову, але цих зганяв або здіймав старець рукою і приговорював:

— Ото дурні з вас небували! Шкода, що у такого штудерного чоловіка служите... та ж на сій голяці і волосок вирости не хоче, не то пшениця; хіба що ти її помалювати хочеш, та, бач, братіку, і це на ніщо не здалося.

Та потім увидів Мстислава, і старече лице роз'яснила іншого роду веселість. Він скорою ходою підійшов до нього, а коли молодець схилювався до його руки, поцілував його в голову.

— Хе, хе, з богом, сину, приходиш, зі святим Дажбогом — сонцем... Хе! Хе! Відвідати старого, що? Го, Го! Я знаю тут усіх, бо усі приходите до мене — мусите прийти. Хе! Хе! Чи їсти зварити, чи в дорогу їхати, чи мед ситити, чи мерця сховати, усе до старого. Хе! Хе! Правда?

— Я бо, батьку, до вас...

— Мовчи, чи я питаю тебе, за чим прийшов, я все знаю, коли хто і за чим до мене приходять, хе, хе! Бо кожний мусить прийти, авжеж!

— То вже, батечку, як ласка, зладьте мені попільницю, та скажіть, що вам за неї лишити, заки далі піду людей глядіти для свого старенького...

Тут зазвучали у голосі молодця сльози. Старий глянув уважно в його гарне смагляве лице та заплакані очі.

— Бач сину, тобі плакати годі! За мене мій син не умре, ані ти за Воєслава; це судьба нас, старих, нам час, нас богам потреба, а дітей наших — людям. У попільниці каші не звариш, а у човні хліба не замісиш,

хе, хе! Що лишити за горнята? Го, го, сину, за ці горнята, що для твого батька наладив старий Івор, не заплатиш мені нічим, бо і сам князь Мал не мав би кращих, якби його були похоронили дома сини, а не варяги мудрої Ольги, хе, хе! Це горнятка неабиякі, але, бач, за них заплатив уже батько давніше... — тут голос старця зм'як та задрижав, — своїм людяним серцем, добротою, правдою, своїм праведним життям, якого за всі скарби не купиш у нікого. Як бачиш, він утратив усі скарби, та цього добра не втратив і ось ним хоч за попільницю та горнятка заплатив. Іди, сину, далі. Мої внуки завезуть тобі все потрібне на жальник надвечір.

— Чим же я, батьку, віддячуся вам за такий великий дар і відки мені тільки ласки у вас! — дякував молодець, цілуючи руку старого.

Та старий не зважив на його слова, лише тер чоло лівицею, промовляючи про себе.

— Воєслав... Воєслав... гей, гей! Невдовзі, товаришу, побачимося... А тоді зап'ємо у Вираї з усіма предками на славу і заспіваєм, хе, хе, як то з Ігором ходили у Царгород до святого Мами купувати поволоки та зброю, гей, гей! Минулося...

Зворушення через хвилину опанувало старця, та він швидко отямився і погладив кучеряву голову молодця.

— Не дякуй, сину, — говорив, — мене винагородять боги, світлі, добрі зеленим раєм вже незадовго, хе, хе! Ось щоб не стидався дарунку, то знай, що ми колись торгували і боролися не раз укупі з твоїм батьком у східних степах та на Подунаві, і він не раз став мені у пригоді. Хай боги проведуть його у рай, а тебе у край добра та щастя. А наладь мені великий горнець меду, хе, хе! Лише не такого густого, як моє волосся!

І старий указав на свій лисий, мов коліно, череп, а молодець мимо смутку мусив усміхнутися крізь сльози. Він ще раз поклонився старцеві до колін і пішов далі на берег ріки, куди вела стежка у село.

По дорозі зустрів двоє внучат старого, що несли у чистенькому горщиківі дідусеві молоко та хліб на сніданок. Сміхун не любив, бач, на старості літ гамору та нечисті, що неминучі у великому господарстві, і тому відділив синів вже давно, давши кожному чимале майно.

Вони стали заможними людьми, а старий плекав свою городину та бджоли і ліпив горшки, збираючи за це всіляке добро, яке зразу ж по рівній пайці ділив між дітьми. Вони носили йому їжу, рубали і возили дрова, копали глину, та ніхто навіть не пробував наклонити старого перейти жити в їх хату.

Ті хати стояли дещо далі, і Мстислав, переходячи, звістив мешканцям про смерть свого батька. Те саме вчинив він у інших хатах, і всюди вітали його словами жалю та потіхи. Вкінці на другому краї села оминув дворище боярина Рогдая, що було колись посіллям Воєслава, та звернув униз до Дністра, де жив багатий кмет Ярослав. Люди звали його, звичайно, Бобром, бо він торгував шкірами та ходив сам не раз уверх рікою у Дністрові багна, де було чимало бобрів. Молодий господар-ловець знаменито умів їх ловити, а смушки продавав купцям-гречникам. Крім цього, скуповував часто поміж сусідами шкірки з білок та кун і великі оленячі шкури, бо і за цей товар платили на Подунаві чимало гривен греки.

Хата Ярослава стояла на півострівці, що вибігав далеко за південь. З трьох сторін обливала його ріка, а з четвертої укріпив Бобер своє обійстя валом, ровом та частоколом. Як маєтний чоловік і купець, боявся він нападів варязьких дружинників, які ходили з князем на полюддя та часто на власну руку любили перетрясати комору багатого кметя. Вдень брама стояла отвором, пси прив'язувано на мотузки, і лише вартівник сидів під воротами, збитими з грубезних дубових колод.

Господар привітав Мстислава у світлиці, яка скидалася швидше на склад цинкової, мідяної, а навіть срібної посуду, ніж на мешканая. В одному куті стояли, крім цього, скрині з поволоками та полотном, у другому — ловецьке знадіб'я. Ярослав був ще молодий, може,

тридцятилітній чоловік з худорлявим лицем і чорним волоссям та вусами. Бороду голив гладко, а так само підголював чуприну. З вершка голови звисав жмут буйного волосся на праве вухо. Він якраз зшивав білки та куни у "сороки", себто в'язки по сорок штук. Коли Мстислав розказав йому про смерть батька, відклав набік роботу і встав, зворушений вісткою.

— Помер! Хто б то подумав, що такий багач, та так скінчить, — бідний ти, хлопче, небагато, відай, спадщини лишилося для тебе.

— Та небагато, дядьку, ось тому і прийшов я до вас, щоб допомогли мені у біді. Ось тут є ще останки уборів покійної матері, а у хаті на дві-три гривни кун та білок, з десять телячих шкур та одна ведмежа. Проміняйте мені це за хліб, мед та м'ясо на поминки, бо самі знаєте, що у мене в хаті нічого нема, а батька поховати треба. Я торгуватись "є буду, беріть усе, що є, дайте усього, чого треба, хіба, щоб мого добра не вистачило. Але думаю...

Та тут його перебив Бобер.

— Цить, хлопче! — крикнув, видно обурений. — Який лихий біс піддав тобі, що я на твоїй біді баришів шукатиму? Я купець — правда, але я ні грек, ні варяг, лише русин-тиверець, як і ти або твій з богами уснувший батько. Я не Рогдай...

— Простіть, дядьку! — оправдувався молодець. — Я не бажав вас обидити, лише просив вас про допомогу, про вигоду. Вам мої шкіри придадуться, бо гарні, цілі й густі, може кращі, ніж ці,— додав, вказуючи на розкидані смушки. — Адже торг — річ чесна та богам не противна, а що я не вмію ще торгувати, тому лишаю цінування вам. Де ж тут обида? У мене нема таки справді нічого.

Ярослав заспокоївся, коли почув це.

— Як-то? — поспитав, зморщивши брови. — Не маєте ні худоби, ні пасіки, ні меду?

— Нічогісінько!

— А щоб Морана побила проклятого скупиндю! — гукнув Ярослав. — То Рогдай не лишив вам нічого?

— Нічого! Але батько і я стаємо закупами аж від осені, якщо не віддамо до цього часу тридцяти гривен. За цю проволоку одного року та за відсотки від позики забрав Рогдай наше посілля з усім, що у ньому було. Вій був правий; навіть князь не міг би нам був допомогти, хіба заплатити довг і відсотки. Тому ми осіли в опустілій хатині, а з усього майна взяли лише ось це.

І Мстислав показав на скриньочку.

— А чому ж батько не переказав до мене? — гарячився Ярослав— Я був би поручився за нього.

Мстислав усміхнувся.

— Вибачте, дядьку! Хто все життя гараздував, той радше з голоду погине, чим піде просити.

— Ну, так, але ти міг...

— Я моєму батькові у вічі не глянув би, коли б сам, без допомоги, його прогодувати не вмів. Тепер ось інше діло... Похорон — людей треба...

Настала мовчанка. Ярослав ходив нахмурений по світлиці, вкінці став перед Мстиславом.

— Мені дуже прикро й гірко, що твій батько забув про мене. Знаєш, може, десять літ тому вмер мій батько, а хата по похороні згоріла. Я бажав було покинути село та йти у світ, але старий Воєслав допоміг мені грошем і радію, і то не за відсотки, а за добре слово. От як князь посилає бояринові: віддаси — гаразд, а не віддаси — боги з тобою! Грошовий довг я віддав, але довгу вдяки — ні. Тому іди, хлопче, в хату, я тобі припасу пошлю, скільки треба, а за шкірки порахуємося по похороні.

Глибоко схвилюваний повагою та любов'ю, яку всі відчували до його покійного батька, йшов Мстислав додому.

### III. ПОХОРОН

Перед хатиною застав чимале збіговище, кілька порожніх возів стояло на доріжці, що вела у село, а довкола хати поралися чоловіки, жінки та дівчата. Батько, наряджений, з мечем у руці, в шоломі на голові та з щитом на грудях, лежав на санях, покритих килимом, прибраних квітами. Довкола було розставлено столи, а на них м'ясо, молоко, сир, хліб, дзбанки пива і меду. Мстислав аж остовпів.

З плачем простяг руки до людей.

— Батьки мої рідні, браття любі, що ви затіваєте, які боги привели вас сюди дивитись на нашу нужду таборі? Чим же я вас прийму, панове громадо? Батечку мій убогий! Нема у тебе житниць, ні засіків, ні пивниць — хіба усміх ласкавий бога Дажбога воздасть вам усім сторицею, а я...

І перший раз по смерті батька заплакав Мстислав гірко. Та ось кинулися до нього старші чоловіки розважати. Начальник громади, кметь Вовчур, взяв Мстислава за плече та сказав:

— Коли батько умре, всі діти ідуть його ховати, щоб над його могилою побажати собі довгого життя та просити небіжчика переказати їх бажання богові Сварогові. Покійник був батьком усім, кожний зазнав



колись його добродійства на собі та дітях своїх. Тому і кожний іде нині прощати його. Бо це був добрий боярин, а другий такий не буде.

— Ох, не буде! — почулося між народом.

— Цей новий лише закупів плодить! — говорили одні.

— З кожного лиха користає! — скаржилися інші.

— Боги б його побили!

Коли Мстислав виплакався, засіли усі довкола старця, а жінки-жалібниці почали голосіння. Не було свояків, ні дочок, жінок, ні рабень, тому чужі жінки плакали за мерцем, вплітаючи в голосіння похвалу Воєславу, як добрячого батька, вірного чоловіка, лагідного та людяного до дітей і слуг. Відтак завели усі жалібну пісню хором, а мужі стали різати псів і когутів та кидати на сани! Чимраз більше людей прибувало до маленької хати Мстислава та сідало до столів, щоб відтак узяти участь у похороні. Вкінці над'їхали два вози з їдою та напитком від Бобра, і з співом та голосінням рушив похід лісовою стежиною на жальник.

Вечір уже був, коли сани випхано на костер. Тоді привів Мстислав останнє своє добро, гарного молодого коня, та убив його у ногах батька. Тут разом з іншими тваринами мав згоріти і кінь, бо небіжчик міг його потребувати у своїй мандрівці до Вирую. Хотів було молодець посвятити духові батька й останнього свого товариша Крука, однак не міг його найти. Пес мов у воду канув.

Відвернувши лице, підпалив син костер на чотирьох рогах, а за ним стали кидати і другі господарі розпалені головні між дрова. Швидко запалився огонь з сухої лучини, наче горючий стіг сіна. Жінки заголосили знову, а чоловіки метали у огонь стріли, перстені, нараменники, ковтки, запинки, ножі, списи тощо, як дарунки померлому. Вкінці пригорілий костер став осідати та попеліти по берегах. Учасники похорону

збиралися довкруги розкладених вогнів, де розставлено тризну — похоронний пир для громади. Пир цей розпочав Мстислав, підіймаючи в сторону костра кубок меду. Тоді всі затихли, а молодець зворушеним голосом сказав:

— Оце підношу душі батька Воєслава, нехай вічно бенкетує та радіє у Вираї, де вічна весна та зелень, де хата Сварога та духи всіх дідів і батьків наших! — І вилив чарку в огонь. Потім налив другу чарку і знову підніс її в бік костра.

— Оце п'ю до душі батька мого Воєслава. Дай йому, боже Дажбоже, вічне благословенство та царювання у небі, а нам здоров'я та щастя на многі, многі літа!

— Дай боже! Дай боже! — загула громада, і всі випили мед з чарок.

Втретє, після звичаю, подякував Мстислав громаді, що зволила вшанувати його рід, та додав, ще до освячених звичаєм слів від себе вираз глибокої вдяки для гостей. Всі були зворушені його словами і всі жаліли його щиро, бо знали, що батько не лишив йому ніякого майна, тільки довги і то у такого немилосердного чоловіка, як боярин Рогдай.

Та ось, коли вже наситилися гості, озвалися нагло звуки струн. Усі замовкли і звернулися туди. У громаду ішов старий дід-лірник. Усі розступилися, а він підійшов до жевріючого костра, сів на пеньок та став строїти ліру. Йому подали кухоль меду, він випив його, а потім став співати, а радше речитатувати повість про подвиги померлого, що з князем Ігорем ходив на печенігів і греків. Зразу співав він лише в'ялим голосом, та потім міцнішали звуки пісні чимраз більше, здавалося, що співак і сам молодіє, згадуючи молоді літа. Коли скінчив, поклав ліру на землю, встав і простяг руки над попелом костра.

— Отак, Воєславе, прощає давній вік, вік твоєї і моєї молодості, своїх синів гарним спомином минулого та дає нашим дітям науку, як їм жити в

світі, як добувати слави, та багатства собі на користь, богам та князеві на славуї

Мстислав бажав обдарувати лірника, але і цей відмовився, як інші.

— Сміхун, Воєслав і я — це була колись трійця, — сказав. — Багато зазнали та перетерпіли ми разом. Воєслав був між "ами найдужчий і найметкіший, тому і став при князеві боярином, а ми вернулися на землю. Сміхун ліпить горшки, я співаю та ворожу, всі діти наші вже на своїх сміттях, лише Воєславові не довелося цього діждати, чи не сміх? Не жаль? Гей, гей!.. Зате бачу, що син у нього вдався на славу, і я бачу на чолі його світле п'ятно сили, слави і багатства. Нехай же Велес пособляє тобі, сину, у всьому, що наміряєшся досягти!

Тут старий поцілував голову Мстислава і відійшов. Жінки заголосили втретє, а чоловіки і хлопці стали засипати попіл землею та гасити огонь пивом і водою з святого джерела, що било з-під дуба-велетня на жальнику.

Було вже добре по опівночі, коли Мстислав зібрав кістки батька у прегарну полив'яну та узорчатую попільницю, обставив її довкола зладженими вже кам'яними плитами, а потім усі почали сипати могилу.

Коли місяць зійшов та розсипав свої сріблисті промені по хвилях Дністра, залишився Мстислав один на могилі батька. Люди розійшлися, а він попрощався востаннє з цим земним насипом, що покритий його минуле, і, стомлений цілоденною біганиною та працею, пошкандибав додому.

Додому? Чи ж у нього була хата? Ця у землю вкопана нора з голими стінами. Ось дотепер повертався він у цю нору з думкою, що там жде на нього батько, який привітає його добрим словом, поблагословить за працю, а, попоївши вкупі з ним при огні вислухає його оповідання про цілоденні труди та ловецькі пригоди або сам стане розказувати про давні часи багатства і слави. Часом обидва снували довгі-довгі нитки мрій

та бажань, як-то вони знову розживуться, коли батько видужає, а син роздобуде потрібні гроші з войовничим князем Святославом... Та де тепер ці часи? З пустих кутів повіває на нього холод кістлявої смерті, пустка, нужда, самота покриють мрякою його очі та чоло, наллють у душу печалі. Ні розмови, ні розради не знайде він у нікого, хіба... у неї, у Калини... Та ба, вона дальшою йому видавалася, ніж коли-небудь. З чим приступить він тепер до неї, коли у нього лише стільки майна, що на ньому? Куди поведе її? У вогку нору на березі? Чим нагодує її? Прощеним хлібом?

Сумний-сумний та похмурий, наче темна ніч, доходив молодець до своєї хати.

А між тим на сході став бог Хоре з Дністрових хвиль підіймати рум'яне, молодече лице. Червоні блиски зрум'янили білу мряку над водою, позолотили росу на зелених листках дубів, буків, яворів, вільх, беріз. На галявинах почали кульбаби відчиняти свої жовті квіточки, на вогких місцях жовтіли козельці та ясніли незабудьки, на сухих — бабки, протачники, подорожники та дівини. Пахощі наповняли свіже повітря весняного ранку.

Аж ось перші золотисті та теплі промені червонявого сонця упали на гущавину дерев і, мов на даний знак, заграв ліс тисячними звуками радощів. Усяка птичка — і велика і маленька — раділа, що минула темна ніч з своїми страхіттями та небезпеками, що сови, пугачі, куни та тхори позашивалися уже в свої тьмяні нори, а світ полишили дітям сонця — співучим птичкам. Синички, щиглики, дрозди, жайворонки, волосінки, воловики та безліч усякої пташні викрикували на всі лади, наче навзаводи, хто голосніше гукне на славу. Дажбогові. Десь далеко озвалася кукавка, мов щастя, що грається у піжмурки з людьми, питаючись: де я? де я? А всьому тому надавав лад і такт чорний дятел, що раз у раз настукував у червивому галуззі: стук; стук, стук, стук! — наче сказати хотів: "Радійте життям, співайте, живіть, трудіться, раз-два, раз-два, бо життя не жде, лиш пливе, мов вода... і смерть теж ні!"

Аж зрадів Мстислав серед усієї тієї величної природи своєї рідної землі; аж проясніло його лице, коли, сидячи перед чорним входом у свою хату, глянув на річку, що сліпила вже очі блиском відбитих променів сонця.

— А коли ж то ти, небоже, зволиш прийти до пана твого з поклоном?  
— почувся раптом біля Мстислава тряский, старечий голос з якимсь гірким, гарикливим відтінком.

Мов ошпарений зірвався молодець з каменя, на якому сидів.

Перед ним стояв Рогдай.

— Гаразд з приходом, боярине! — сказав, а його оживлене красою природи лице споважніло, наче скам'яніло в одній хвилині. О, як низьким та малим видався йому цей чоловік проти велетенських сил, впливу яких дізнав ось на собі: смерті, любові та краси природи. Тому глядів на високу, мов тика, висохлу постать старого скупаря, наче на їдку гадюку, якій виломили зуби.

— То твій старий умер? — питав Рогдай.

— Умер; уже і похований! — відповів молодець.

— Умер, умер, похований! А моїх тридцять гривен хто віддасть, га?

Круглі, вибалушені, кров'ю набігли очі витріщилися на Мстислава, і здавалося, що ось-ось Рогдай проколе його своїм закривленим, яструбиним носом. — Га? — повторив по хвилині.

— Твої гривни не пропали, боярине, — відповів Мстислав, — пожди, віддам! Боги бачили, як ти давав їх батькові у позику, боги бачитимуть, як я їх тобі зверну!

— Ха, ха! — зареготав дід. — Зверну, заплачу, а з чого, жебраку? Де твоя спадщина, де худоба, двір, раби, шкіри, срібло, віск, мед? Чим заплатиш?

— Не твоє діло, боярине, — була стримана, але рішуча відповідь. — Сказав: заплачу, то так буде, хіба що згину! Тоді, певно, що пропало, але тоді боги віддадуть тобі гріш, залишений померлим...

Рогдай відступив на два кроки назад та аж посинів із досади.

— Що, га? — заверещав. — Згинеш? О, ні! Не згинеш! Нема у тебе рабів, так ти сам будеш рабом... Не згинеш, а здохнеш при роботі, щоб хоч відсотки від гривен вернулися плодами землі; оженю тебе, а твої діти та жінка відроблять твоє жебрацтво у моїй службі.

У очах Мстислава заграв огник злоби.

— То ти, боярине, хотів би власну дочку посадити до ткання або послати з сапою у поле за твої влаоні гривни? Хіба забув про умову з батьком Воєславом? Ти ж обіцяв Калину його синові.

В тій хвилині здавалося, що кров залле старого. Він зігнувся, скорчився, запінився і витяг обидві руки з закривавленим, мов кігті, зів'ялими, костистими пальцями до молодця, наче бажав видерти йому очі.

— Жебраку! — захарчав, мов у агонії,— злодію... Ти, закуп, раб, підносиш%очі до Калини, яка одержить по мені майно, на яких дві тисячі гривен! О, не діждеш ти цього! Та й вона не була змовлена з тобою, а з твоїм братом, з якого, слава Велесові, вже собаки по степу порозтягали кісточки... Я у раби тебе, собачий підніжку, продам, я....

Та цього було вже забагато роздратованому Мстиславу. Він ступив два кроки вперед з стисненими п'ястками, наче бажав Рогдая побити.

Той відскочив, замовк і поблідлий з гніву та досади глядів неспокійно на Мстислава. Та у молодця опали руки, коли поглянув на марну, зігнену та скорчену постать баришника.

— Вільно тобі, боярине, — сказав спокійно, — лихо словити мене, вільно тобі кричати, кидатися, плюгавити моє майбутнє, та невільно тобі паплюжити пам'яті померлих, затям це собі, а і від мене аж до осені — вара тобі! Ось бачиш, ти тут сам зі мною. Унизу Дністр, в селі люди сплять по похороні і труді... Один мах... і я сплачу довги батька, візьму Калину, коли вона схоче, а над тобою тризну справлять раки та соми.

Мов п'яний, відкинувся старець назад та широко відкритими очима дивився у золоті переливи хвиль ріки, потім обернувся та побачив біля себе бліде, грізне та рішуче лице молодця, і його охопив раптом жах. Мов двадцятилітній хлопець, обернувся він на п'яті та побіг у село, — тікаючи від убивці.

А молодець увійшов у хату, набрав дещо харчів у торбину, взяв ратище, щит та гранатами прикрашений меч і вийшов, збираючись покинути назавжди свою хату. Та ось щось велике, чорне приповзло до нього з скавулінням та стало лизати шкіряні чревії. Мстислав аж скрикнув з радості і вдруге показалися сльози в його очах.

— Круку! Друже! Брате! — крикнув, — мій добрий вірний, собако! То ти беріг своє життя для мене! Га! Ти ліпший від мене, бо я бажав посвятити тебе для батька! Ходи ж, товаришу, світ добувати.

#### IV. У СВІТ ЗА ОЧІ

У супроводі вірного Крука покинув Мстислав хату і спрямував свої кроки прямо на північ. Туди вела стежка у старий город Теробовлю, звідки задумував молодець звернутися на схід Овруча, а відси до Києва.

Та ось за кілька хвилин вони знайшли стежку, що вела вліво, рівнобіжно до берега і, як на даний знак, стали обидва, а Крук, махаючи хвостом, дивився своєму панові пильно в очі, наче хотів спитати: "Підемо ще туди, чи ні?" Та, видно, вичитав у очах відповідь, якої ще не висловили уста молодця, а в наступну хвилину біг уже стежкою вліво, побріхуючи при кожній нагоді, чи то за зайцем, чи за вороною. Він знав добре цю стежку, бо сам з своїм паном її витоптав. Вона вела поза хатами села прямо під старезну липу, що росла на горбі над хатою Рогдая. Там стояв жертвний камінь, який прибирали сільські дівчата квітами, тут сходилися лісові та водяні біси, мавки та русалки гуляти у місячному світлі, і там сходилися звичайно Мстислав з Калиною.

У селі, в саду, над водою було це неможливо, у лісі небезпечно, а тут лише весною або осінню бували люди, в інший же час самотньо стояла грубезна липа на горбі, наче величезний купол над лісовим храмом, самотньо розцвітала і розливала далеко-широко свої солодкі пахощі, гуділа хорами бджіл та говорила з вітром. Своїм віттям вірно ховала вона ніжну любов молодят перед заздрим оком Рогдая та цікавих або злобних людей.

Прийшовши, Мстислав глянув униз, а серце стиснув йому жаль за цим місцем, де провів свої щасливі дитячі літа та де тепер осів його ворог. На безлісому схилі горбка ріс плеканий ще рукою його батька сад, тепер запущений і зарослий бур'янами та дичками. Боярин Рогдай не займався садом, бо це приносило малий дохід. Лише пасіки та оборонні вали і частоколи були добре утримувані, бо одні давали готові гроші, а другі боронили його в разі потреби. Гарна, висока хата світила чистотою, та красою, бо біля неї заходилася та дбала Калина, зате обійстя, стайні і житниці, хоч повні, та брудні були і загноєні. По двору ходив дрібними кроками Рогдай, а його гарикливий та сварливий голос долинав аж сюди.

— Крук! — кликнув молодець на товариша. — Калина тут... Руш! — і показав рукою на двір.



Пес підскочив, чхнув, замахав хвостом та побіг на добре знайоме обійстя, де, побріхуючи, наскочив на Рогдая. Його поява була для дівчини умовним знаком, що Мстислав жде її під липою. Однак мимо суму та жалю, який чув молодець, глядячи, хто знає, чи вже й не востаннє на рідну хату, не міг стриматися від усміху, коли побачив, як страшенно перелякався Рогдай Крука. Він не тримав собак, і вельми їх боявся. Так і тепер заверещав на слуг, а ті серед крику та реготу бралися Крука проганяти, але дуже мляво — це ж був пес їх давнього, доброго пана. Тим часом Рогдай сховався на рундук та кричав:

— Ану же! Бийте цього злодія, бач, занадився, забути не хоче своїх жебрацьких панів, нечисте насіння — боярського двора собаці заважається, землянка вже не в смаку? Бийте його з лука! З пращі! Калино, давай ратище!

З хати вийшла Калина та з сміхом дивилася на перегони служби з Круком, який добре знав, що це цькування — лишень забава. Крук пустився бігцем на рундук, де стояла дівчина. Рогдай побіг стрімголов у хату, засовуючи за собою двері, а дівчина погладила гарну голівку тварини та пішла у сад. Мов навіжений, скакав Крук довкола неї, стараючись досягнути язиком її рук, та лиця, а дівчина обганялася з сміхом. Служба припинила працю, бо знала, що наляканий Рогдай не вийде перед обідом із хати.

Скоро опинилася Калина під липою та сіла біля Мстислава на камені. Крук ліг на стежці, що вела у сад, і пильнував, чи хто не надходить.

Калина була прегарна сімнадцятилітня дівчина-красуня, які бували лишень у русинів та красу яких славили греки, італійці, араби, перси. Високий, стрункий її стан обіймала тісна тканина опинка, підперезана широким поясом. Поверх узорчатої, мов сніг, білої сорочки, висіло на шиї багате намисто з бурштину, срібних талярів та золотих дукачів, у темному волоссі блищало срібне чільце, а на чолі над рівними, мов шнурочки, бровами звисали у золоті бляшки оправлені перли.

— Калино! — привітав її Мстислав. — Прости, що прийшов до тебе так "не в пору, та, бач, мусив!

— Як то не в пору? — питала дівчина. — Ти до мене завжди у пору приходиш, ладо моє. А тепер, коли поховав батька, певно, частіше приходитимеш, правда?

І своїми карими оченятами глянула вабно та запитливо на молодця. Але Мстислав сумно потряс головою, а в його очах відмалювалася уся туга, яка приймала його серце.

— Бачиш, — говорила дівчина, — я була б також пішла на похорон та тризну, але знаєш, що батько...

— Знаю! — кинув головою молодець. — Він гнівається на мене.

Калина усміхнулася.

— Він не такий злий, як думаєш, — сказала. — Він лишень скупий і бажав би посісти все срібло візантійського кесаря, хоч сам не знає, на що воно йому здалося.

— Ні, Калино, — відповів молодець, — ти не знаєш свого батька. Він добрий, може, для тебе, бо тебе кожний любить, навіть Рогдай, та ось спробуй осмілитися коли-небудь стати йому поперек дороги, побачиш!

— Що ж ти нині йому вчинив, що він такий лютий вернувся від тебе?

— Він? — відповів молодець, а лице його набрало грізного виразу, — він обкидав гряззю пам'ять мого батька і братів та грозив, що мене запроторить у раби, якщо не заплачу довгу. Я і згадав йому за тебе, "нібито жартом, і він аж тоді відійшов, коли я нагадав йому, що ми самі, а я дужчий від нього.

І молодець розповів свою ранішню пригоду.

— Ось тому мушу нині покинути Залісецьку волость, — кінчив оповідання, — бо боюся, щоб мене справді <не зловили та не продали у раби. Боги високо, князь далеко. Він земський боярин, я княжий, у нього друзі та помічники і багатство, а я... сам без гроша та помочі сусідів.

Дівчина споважніла і посумніла, а в очах з'явилися сльози.

— Так, — сказала по хвилі,— може, ти і правду кажеш. Коли батько був у тебе, приїхав молодий Власт, боярин із Города. Батько погрожував на тебе, та я сміялася. Але тепер бачу, що лучче було послухати, про що вони обидва говорили, бо щось дуже довго радилися у світлиці, а при виїзді сказав ще Власт на прощання: "Оставайтесь з богами, завтра будете його мати". Жалко мені тебе, Мстиславе, жалко, мов за життям, плакатиму за тобою, але тепер сама скажу тобі: "Їдь, милий, тікай відси, а повертай здоров у добрі та багатстві". Не вдасться тобі, то стань на службу до князя та візьми мене оружною рукою. Я радо поділю з тобою хатину в княжому острозі, проміняю усі гаразди на наше спільне щастя, за майбутнє!

І кинулася на шию молодцеві.

Довго не пускав її Мстислав з обіймів, та ось Крук загавкав, а в кущах за ними щось зашелестіло. Мов птичка з гнізда, налякана рукою збиточного хлопчини, пурхнула Калина у сад, а Мстислав гукнув їй навздогін.

— До весни!

І скорим, пружним кроком заглибився в ліс, наче човен, що крізь розбурхані хвилі Руського моря прямує у Царгород. Сонце піднялося високо на небі та пригрівало чимраз дуже. Але молодець не відчував цього під густим склепінням галуззя та листя, лише жваво ступав

вперед. Спускався у глибокі яри-балки, зарослі буйно лозиною, вільхами та яворами, обминав гущавини ліщини або густо підшиті дубові та букові смуги пралісу, де на столітніх шарах гнилого листя та галузок розросталися в людську голову завбільшки розкішні, різнобарвні гриби.

Місцями, де весняний або осінній вихор повалив знесиленого ліоного прадіда — старезне порохняве дерево, там доходили промені сонця аж до землі, і серед буйного ягіднику блищали, наче карбункули та рубіни, суниці та їжилися сподом синяві, верхом блискучозелені малинові кущі.

Мстислав ішов далі. Не спиняли його і піоні птиць, які, щоправда, дещо притихли, та все-таки раз у раз на нижчих галузках обзивалися сойки, та сороки, ковтали жовна та скиглили молоді канюки у високому, з порохна та патиччя сплетеному гнізді. Сморід стерва долітав від цього гнізда аж до молодця, та швидко цей поганий запах приглушували пахощі лісових квітів слизу, розхідниці, розмарину та материнки. Молодець не розглядався навколо і залишив оглядини кущів та дерев Крукові, який раз у раз оглядався, а побачивши, що його господар іде далі, зникав знову у гущавині, брехав та підскакував і виполошував всіляку дрібну звірину та пташню.

Вкінці Мстислав вийшов на малу прогалину, вкриту рожевими кущиками вересілю. Галявинка лежала на схилі малого горбка, що панував над околицею, і мандрівник почав розглядатися по безмежному морі лісу, що хвилювалось перед ним у яскравому світлі сонця. Чорняві переливи тіней перебігали рядами по вершках дерев, коли вітер порушував їх широким подувом. Над лісом кружляли високо-високо соколи та шуліки, наче темні точки на блакиті неба, а хвилями низали повітря князі воздуха — кані, найбистріші літуни між птицями. Мандрівник задивився у синяву, що там десь далеко у безкраї лучила землю з небом, та усією душею тонував у виді цієї свободи та величі світу... Коли раптом щось свионуло біля його виска, а позад нього заскавулів Крук, наче поцілений каменем або вдарений ногою чи буком...

Та недарма Мстислав вже кілька літ ходив на лови сам один і не раз, полюючи на велику звірину, бував у небезпеці, де одиїн рух рішав про життя або смерть. Наче м'яч, що кинений сильною рукою об землю, відскакує знов угору, відскочив молодець одним махом на три кроки та відвернувся.

І що ж побачив?

З-поміж кущів калини на окраїні лісу, може, на десять кроків від нього, визирала постать в полотнянку одягненого парубка, що з топором та ратищем біг до нього. Ближче стояв другий, що якраз кинув був у нього ломакою, видно, на те, щоб його повалити й оглушити. В руці держав він ремені, і Мстислав в одну мить пізнав обох та їх наміри. Це були раби Власта із західного пограниччя, з-за Сяну, парубки, відомі своєю дикістю та звірством у всій околиці. Власт послуговувався ними, коли треба було насильства або жорстокості. Ні один із тиверців не зважився б на такі погані діла. Як в усій Руській землі, так і тут не любили люди насилля, мук та убивства.

Тому, коли Мстислав побачив обох посіпак, відчув зразу ж, що грозить йому небезпека і то чимала. Він міцно вперся ногами, з розмахом кинув ратищем у ближчого з ворогів. Драбуга впав, інакше підтятий пень дерева, та заверещав не своїм голосом. Другий зупинився нерішуче, та молодець миттю прикляк, добув з-за плеча лук і прицілився.

З фуркотом полетіло ратище на Мстислава, але він добре бачив, звідки воно летить, і відхилився вбік. Услід за цим свиснула пірнала стріла і застрягла в оці напасника. Цей упав на землю недалеко від товариша, що вертівся з болю, мов розтоптаний хробак.

Усе те було ділом одної хвилини, так що Крук, якого копнув був перший напасник, не скінчив ще скавуліти, коли обидва посіпаки лежали вже на землі, виючи з болю. Бистро розглянувся Мстислав довкола, а потім обійшов усю галявину. Надибав лише сліди трьох людей, свої та

обох драбів. Тоді підійшов до них з мечем в руці. Ратище влучило одного з них у праве плече та стреміло ще у рані, бо не вистачило вже сили вирвати його з-поміж відламків розтрощеної кості. Раб стогнав уже лише тихо, закривши очі, а кров обрискувала рожеві квіти вересілю. Другий вив раз у раз, намагаючись видобути вістря стріли, довкола якого обгорнулися ніжні плівки ока.

Коли він побачив Мстислава, що наближався до них з глибини лісу, кинувся у смертельній тривозі на коліна, щоб просити пощади.

— Простіть, могучий пане, — лебедів, — ми раби боярина Власта, нам приказали... ми не винні, ми не бажали вас убивати... хай нас Перуна грім поб'є, коли бажали... пощадіть нас!

— А то чому кидав ратищем? — гукнув Мстислав, який, правду сказавши, зовсім не чув злості до повалених ворогів. Навпаки, у нього зродилося почуття, зложене з вдовolenня та жалю. Він радів і гордився перемогою, та проте жалко було йому стогнучих посіпак.

Легко видобув ратище з рани парубка та допоміг другому освободитися від стріли та останків ока. Мстислав звернувся до них ще востаннє і сказав:

— Не винні ви, що напали на мене, не винен і я, що мусив боронитися. А що я дужчий від вас, це дар богів, а нічия заслуга. Тому не майте гніву до мене, а я прощу вам. Однак скажіть Властові, щоб він не ставав мені на дорозі, бо я роздавлю його, мов хробака на стежці; нехай з Рогдаєм не нюхається, бо коли у нього задовгий ніс, то я втну його та кину собаці, а, вернувшись, покажу і йому і всім сусідам, хто паном у Залісецькій волості!

Це сказавши, відійшов з Круком, який, бачачи цілковитий погром ворогів, зрозумів обставини дуже добре і, весело помахуючи хвостом,

побіг за Мстиславом. Коли зникли за зеленою стіною, звівся осліплений раб та, погрожуючи кулаком, прошипів:

— На всіх богів землі і пекла, на кості дідів та батьків, не забуду я тобі цього і або згину, або вдавлю тобі у горло твої власні очі; проклін на тебе та твоїх... Чорний бог чує моє слово, а Власт помститься!

І знесилений упав на землю.

## V. У КИЄВІ

Мстислав вельми чудувався, як могли парубки Власта, який сидів аж у Городі, кілька миль від Залісся, так скоро надоспіти і вислідити його у дорозі. Але загадка розв'язалася незабаром, бо у гущавнику знайшов двоє коней боярина, на яких приїхали запасники. Не гаючись, вибрав того, що видавався йому луччим, і почвалав у ліси. Не день і не два їхав він лісами та лугами, заходячи часами до людських осель, щоб переночувати та заpastися на дорогу.

А оселі лежали тут густо і всі були великі, обширні та багатолюдні. З полудневого пограниччя, із степів відпливала людність, бо орда печенігів починала грабувати та нищити ті околиці. Не раз на нічлігах балакав Мстислав з такими переселенцями, і всі вони нарікали, що князь Святослав замало журиться про полудневі межі князівства. Та він не звертав уваги на ті слова. Під його молодечу уяву підходили більше славні походи на Царгород та Болгарію, у краї теплі, краї світлі, на південь, куди тягло усіх русинів непоборимою силою сонце — цар тих земель.

За шість днів заїхав Мстислав до Меджибожа — серед лісів та боліт закладеного замку, і тут прибув якраз під час побуту князя Ярополка, поставленого над деревлянами. З усієї околиці спішили люди з поклоном і дарунками, бояри і кметі, покривджені йшли шукати правдц на гнобителів, обманені на обманців.

Тут прийшла Мстиславові гадка поспробувати щастя і просити нового князя про допомогу. Тому пішов на другий день у острог, де під синім небом засів князь на великому, килимами вистеленому стільці. Але зразу ж упало молодцеві в око, що князя оточували майже самі варяги. По лівій стороні лиш, і то здалека від княжої особи, виднілось кілька деревлянських бояр, та й то кожний з них у багатій одежі, накинених поверх варязької зброї. З оповідань батька знав Мстислав, що на судах варягів не бувало, бо це були воєнні люди, а на судові сходини не приходили люди у зброї. Однак ще більше вразив його спосіб, як рішав князь спори та скарги. Як колись сумної пам'яті князь Ігор, так тепер князь Ярополк відправляв кметів, ні з чим, а зате обставав за боярами, особливо за деякими, про яких знав, що багаті та впливові. Простолюдинові приказував підчинюватись боярській волі, а з довжників навіть посміхався, кажучи:

— Хто не має чим заплатити відсотків, той повинен мати власні гривни або куни.

Або — Якщо ти знав, що цей чоловік такий немилосердний, то чому йшов до нього? Треба було пошукати іншого вірителя!

Закупам-ізгоям відповідав:

— Ідіть і живіть по боярській волі, коли по своїй жити не вміли. Усі люди живуть, а закупи, може, не люди?

З рабами навіть говорити не хотів і велів їх прогнати з острогу.

Мстислав утратив зовсім надію здобути собі ласку такого гордовитого та несправедливого князя і зібрався йти далі, коли раптом почув побіч себе голос:

— Не довго попасешся ти, небоже, на цьому високому столі; проти волі народу не осидишся на ньому! Ігор який був, а також згинув марно.



Перун не князь, він рівно побиває і князя і раба, а Хоре не чоловік, усе бачить, а обдурити себе не дасть.

Мстислав оглянувся і побачив чоловіка, може, тридцятилітнього, худорлявого з блискучими очима та довгим вусом і чубом, словом, вояка. На ратищі ніс він набиваний спижевими гудзиками шкіряний кафтан, на плечах тугий варязький щит, а при боці довгий обосічний меч.

— Чи і ви, дядьку, до князя з прошеинням? — спитав молодець.

— Е, ні! — засміявся вояк. — Лют не потребує ласки таких момсиків, як сей малий Ярцьо. Я дружинник князя Святослава. Я лише бажав подивитись, яку то цяцю лишив наш князь замість себе, і бачу, що син не вдався у батька. Ну, може бути, що це ще месть за Ігоря.

— То князь Святослав так довго тямить кривду? — спитав Мстислав.  
— Прецінь княгиня помстилася за смерть чоловіка як слід.

— Авжеж! — була відповідь. — Я не кажу, що це князь мститься, лишень боги. Куди ж ти, молодче, ідеш?

— А саме до вашого князя. Я чував, що збираєте людей, то і я побажав піти з вами.

Лют глянув на Мстислава, та зміряв його від голови до ніг.

— Гаразд! Князь прийме тебе. Ти свобідного роду?

— Я боярський син, мої два брати згинули у Болгарії, батько ходив із князем Ігорем, майно ми втратили...

— Чому?

Мстислав розказав. На те Лют потряс головою.

— То твій батько зле вчинив, що не нагадав князеві про своїх синів. У нашого князя військова вдача: коли гнівний, не приступай, доки не висопеться. Але потім, хоч до ран приклади, загоїться. Та що ж? І Велес не верне цього, що сталося. Ти, молодче, пригадай князеві обох братів, а він не забуде тебе.

Обидва вояки посідали на коней і поїхали прямо у Київ. Лют знав найближчі дороги та найкращі стежки крізь ліси, тому вже сьомої днини надвечір стали у стіп київських гір, над річкою Почайною. Звідси починався славний Бориців вивіз, доїзд до княжого острогу, який займав собою схили і вершок горба. З західної сторони був тут лише один доступ і одні ворота. Дорога до них вела вздовж городського валу і частоколу, так що ворог, який думав би напасти на браму, мусив вздовж частоколу під стрілами оборонців подолати простір яких вісімсот кроків.

— Ану, вгадай, Мстиславе, — усміхнувся Лют, — чому доїзд до острогу іде з полудня, з лівої сторони, а не з другого боку?

— Чому? Бо з цієї сторони краще і лучче.

— Куди там! З другої сторони від Подолу, те саме! Замість іти прямо вгору справа, звертає дорога вбік і проходить зліва до північних воріт острогу.

— Гм! Не знаю! — відповів молодець.

Лют засміявся.

— А котрим боком звертаємося до частоколу, коли підходимо зліва?

— Звісно, що правим... Ага! Все знаю. Бо на правому рамені і нема щита.

— Бачиш? — повчав Лют. — Якщо ворог перекине щит на праве рам'я, то буде безоружний і не буде боронити нашим разити напасника стрілами та камінням, а як не перекине, то буде з боку частоколу без ослони.

— Диви, диви! — чудувався Мстислав. — Як мудро виміркувано.

— Це нащ князь так придумав. Він лише і про те думає, та коли видумає, то і старий Свинельд не втне.

— Воевода?

— Еге ж! Він тепер у Переяславці заступає князя, і ми тепер туди йдемо...

— Він варяг?

— Ніби варяг, та його варязькі кості давно вже поросли руським м'ясом. Вже і свою мову забув, бо у нашого князя варягів небагато.

— А це чому?

— Бо він більше за славою ганяє, чим за наживою, на полюддя не ходить, а живиться здобичею з війни та ловів. Варяги люблять достатки, тому волять молодших князів, Ярополка, Олега або царгородського кесаря. Та і князь волить наших добровольців, чим їх, бо наш народ хоч менше одчайдушний, але зате намого тугіший та вірніший.

— Звісно, — замітив Мстислав, — хто бореться за гріш, тому слава байдуже! — Так гуторячи, увійшли вони в острог. Уздовж частоколів, з-над яких грізно гляділи з грубезних колод збудовані вежі, лишено для доступу борцям та для довозу стріл, каміння, смоли та води досить широку вулицю, яка оточувала стоячі всередині дворища. Дворищ цих було кількадесят, а належали вони до найзнаменитіших дружинних бояр,

що проводили відділами княжого війська. Довкола кожного стояли ще житниці та комори на всілякий воєнний припас та поживу і довгі хати для рядових вояків-гриднів.

Найнаряднішим був дворець воєводи Фарлафа, де жило у хатах триста варягів. Тут застава була срібна, а багаті поволоки вкривали стіни, столи та лави. У других цього не було, бо це були хати дружин з тиверських, полянських, сіверських, улицьких, словінських земель, сини бояр, кметів, ізгої-закупи, як Мстислав, і ізгої-раби, які викупилися з рабства або яких викупив князь за хоробрість у бою. На великому майдані серед острогу стояло окремо укріплене дворище київських князів, а між ним і північними воротами, що вели на Поділ, виднілась святиня бога Перуна.

На майдані панував рух, як на торзі перед виїздом купців-гречників човнами на південь. Товпи кметів та рабів виносили з житниць на плечах міхи з борошном, вуджениною, салом та уставляли їх рядком біля пристані, де ждали на них довгі липові човни, обмазані смолою, з лавками та довгими веслами. Скрізь по майдану сиділи гуртками дружинники-гридні, себто прибічні вояки князя, зайняті воєнним ділом. Вони гострили мечі, списи, пробували луки, оглядали лати та щити, а усе те серед пісень та жартів. Раз у раз зачіпав хтось Люта.

— Добро з приходом, Люте, що, ти сина привіз? — питав якийсь знайомий.

— Ні, це твоя жінка тобі прислала, абись не забув що маєш сина, — відповів Лют.

— Коли ж у мене нема жінки!

— Ну, а у мене сина нема.

За якийсь час знову хтось зачепив їх.

— Ти де роздобув оцього пса? — питали. — Та ще й з песеням!.. — додавали, вказуючи на Мстислава, що все оглядав дитячими очима, дивувався і забував язика у роті.

— Тю на твого батька, — огризався Лют, — це його братанич.

— Як-то?

— Ну, звісно як, песеня старій собаці все сином або братаничем, а тобі, відай, першим братом доводиться, може, ні? Як ні, то вибачай, ти, видно, з іншої буди.

Вкінці приїхали перед стайні, де чимало отроків проводило, чистило та уїжджало коней. Коли побачили Люта, зразу ж надбігли та взяли коня до стайні. Мстислав зліз також і став біля Люта.

— Страх, як тут у вас гамірно, у лісі навіть весною такого не буває, — зауважив.

— Чого соловишся? — гукнув Лют. — Краще подумай, що сказати князеві. Що тобі з цього, що тут ловиш галки та ворони. Як князь тебе прийме, то надивишся досить заки поїдемо.

— Гей! Не погавишся, Люте, ні, бо їдемо вже завтра! — почувся раптом за ними різкий, молодий голос.

Лют обернувся, наче гадюка вжалила його у потилицю, і похилив голову та зігнувся, дотикаючи рукою землі. Не знаючи чому, зігнувся Мстислав і собі, а коли знову випрямився, зрозумів, що перед ним сам князь.

Князь був без шолома, а чорне волосся зв'язане було у чуб на вершку голови ремінним волоком. Чорні вуса відтінювали добряче лице з ясними синіми очима та густими бровами, у лівому усі висів ковток із одним

карбункулом та двома жемчугами, а більш князь не різнився нічим іншим від своїх вояків. Його середню ростом, але тугу, костисту постать покривав шкіряний одяг, прикрашений мережками, які вишивала його любима жінка Малуша. Широкий черес із застромленим ножом та келепом і міцні чревії з бичачої шкіри, товсто окуті, доповнювали стрій. В руках держав щітку, якою вичистив саме свого любимого коня. З усієї його постаті так і било здоров'я, сила, охота до бою та любов до життя і світу.

Мстислав почув до цього чоловіка з першої хвилини якусь почесність та любов, наче до якогось вельми поважного у родині дядька або старшого брата. Між тим Лют отямився і відповідав князеві.

— Тим краще, князю! Лют не любить, щоб ретязі ржавіли, а на мечях баби пекли поросята, — відповів.

— Добре кажеш! — засміявся князь. — А хто це з тобою прийшов — свояк?

— Свояк князеві по спису та ратищу, але Младанові і Радославові Воєславичам із тиверського Залісся доводиться справді братом.

— Братом? — Тут Святослав бистро глянув на молодця, — Младан... Младан... — говорив, а його очі прибрали якийсь дивний вираз, і здавалося, що він дивиться Мстиславові у найтаємніші глибини душі, — вони впали у чесному бою, один по правій, другий — по лівій руці від мене. Через це і я мав час урятувати свою голову... Далеко, бач, тоді загнався між поганих... Всі, що були зі мною, згинули... Младан... Младан... братом мені був, не слугою... таким будеш і ти.

І поклав свою малу, але кремезну і сильну руку на рамя молодця. А Мстислав дивився у ці сині, мов море, глибокі очі і наче під впливом якоїсь таємної сили відповів:

— Буду, княже, клянуся на батькові кості та на Перуна!

— На меч, сину, клянись! — сказав Святослав поважно. — Що боги моторять, ніхто не знає, меч один не покидає чоловіка, хіба що чоловік сам його покине.

— Клянусь мечем, князю, що послужу тобі, як служили брати.

— Гаразд! — втішився князь. — Спасибі, тобі, Люте, що привів цього героя. Іди-но у город, поклич Добриню і Володимира, а ти, хлопче... як тебе?

— Мстислав.

— А ти, Мстиславе, ходи зі мною і розкажи мені, чому ти вже третій з роду, йдеш за мною, в той час, як інші десятих або і дванадцятих синів годують з одної миски за піччю та навіть на Купала не пускають, щоб, бач, чужі блохи не обкусали?

Князь підійшов до коня, якого чистив, всунув щітку у торбу при сідлі, що лежала біля коня, а потім попрямував у дворище. По дорозі розказував Мстислав про свою долю і наче угадав, що подобається князеві, а що ні, бо говорив коротко, ясно. Святослав раз у раз дивився з-під ока на товариша; а коли той згадав за Калокира, почервонів увесь, а Мстислав замовк в одній хвилині.

Високе чоло Святослава стягнулося усе у зморшки, наче синє небо, коли знечев'я набіжать з-над Руського моря чорні хмарки.

Густі брови наїжилися, а в очах заблищали якісь такі страшні вогні, що Мстислав затремтів.

"На Перуна! — подумав. — Горе тому, хто стане йому на дорозі!"

— То він має твої гривни? Собака грек! — сказав князь хрипким голосом, у якому звучала наче якась струна дикості та жорстокості.— Та ми відберемо їх у нього. Я знаю, що у нього нечисті руки, але доказів не маю. Так само і воєвода Фарлаф... — тут князь став і звернувся до молодця.

— Хлопче! — сказав. — Ти тут чужий, нікого не знаєш, ніхто і тебе не знає, правда?

— Так, княже, хіба один Лют.

— Це нічого, це золото, не чоловік. Але ти... умієш ти мовчати?

— Як батькова могила. Попробуй, княже, побачиш,

— Ну, гаразд! Бачиш, отже, мені здається що Фарлаф і Калокир кують крамолу проти мене. Ти знай це і, березучи мене, сліди за їх ножами та мечами, щоб котрий не знайшов дороги до мого серця. Я смерті не боюся, лише зради... Але ось говорити тобі про це невільно нікому — навіть у оні! Зрозумів?

Мстислав поклонився.

— Буду, княже, твоїм оком там, де твоє не сягне, та твоїм щитом, де твого не буде!

— Добре, а тепер розказуй далі!

І розмовляючи, пішли у дворище.

VI. НЕ ГЛЯДИ, КНЯЖЕ, ЧУЖОЇ ЗЕМЛІ!



У тьмяній приємній кімнаті княжого дворища ждала на князя чимала товпа людей. У дорогих шубах та шапках, прикрашені золотими та срібними ланцюгами, самоцвітним камінням та шовками, сиділи і стояли руські купці-гречники, між якими виднілося і кількох греків з чорними бородами та блискучими очима, у синіх туніках та жовтих сап'янцях. Поруч них окремо стали земські бояри, що не брали участі у поході, а між ними визначався велетенського росту муж, може, шістдесятилітній, із сивою бородою, у шоломі та дорогій візантійській зброї. При ньому стояв дванадцятилітній хлопець міцної будови тіла, з темно-синіми очима та темним волоссям, але з напрочуд правильними рисами лиця та повільними рухами тіла. Хто дивився на нього, той немов бачив, що хлопчина силою вгамовує вибухи своїх бажань та пристрастей, яких відблиски з'являлися хвилями у глибині його зіниць. Спокійно і розважно дивилися вони на світ, наче передчуваючи ту задачу, яку колись мав сповнити саме той молодець.

Цим високим старцем був воєвода Добриня, а його молодий товариш, це молодий князь Володимир, син улюблениці Святослава, Малуші.

По другому боці кімнати стояло з двадцять оружніх мужів у візантійських та варязьких зброях або і без них, у шкіряних каптанах, широких чересах та шапках з ухами.

Князь сів на стілець, який подали йому слуги, і обкинув зором увесь збір. Мстислав, що стояв при дверях, бачив, як на лиці Святослава показався глумливий усміх, а його голос, коли обізвався уперше, зазвучав різко, наче скрегіт різаного каменя.

— Гаразд, панове бояри! А і вам, грецькі гості, добро з приходом! Що ж приносите з моєї Херсонезької та Болгарської волості? Чи живе ще недруг наш і ваш кесар Іван Цимінській? Чи патрицій Калокир уже перетягнув на свою сторону всіх бояр царського престольного города?

З-поміж греків виступив наперед муж у середніх літах з багатим ланцюгом на шії, а за ним дванадцять рабів несло дарунки: золоті та срібні миски, свічники, кубки, ковтки, ланцюги, пряжки та запинки і звої величавих поволок, на яких були виткані золотом леви, орли, коні, люди, та всілякі казкові потвори.

— Хто ти? — поспитав князь.

— Я раб рабів твоїх, ваша княжа височість, Партеній, смирний раб божий із Доростолу, приходжу як посол від патриція Калокира з Переслави.

Мстиславові аж/мороз пішов поза шкіру, коли почув це ім'я. Він зблід як стіна, дивився лише, витріщивши очі, на мужа, який з облесним усміхом та покірним лицем слухав слів князя.

— Я так і думав, що ти ще тут у нас не був, бо бачу, що став між тими, яким дещо не в смак пішли мої походи на південь. Коли тому три роки клявся в Калокирові на Перуна та Велеса, стояв він та други його між моїми гриднями. Нині чомусь-то ви відцуралися від них, а пристали до моїх плугових бояр. Це вельми поважні та добрі люди, і я їм честі не відбираю, але це не пара вам, ні нам, що беремося повалити великого кесаря у Царгороді, а посадити на його престолі маленького херсонезця.

Їдкі слова Святослава вплинули на послів, наче відро холодної води.

Лиця їх помертвіли, поблідли. Вони, бач, налякалися, що князь побачив їх дволичину гру і добре розумів, що Калокир був лише куклою царгородського кесаря — а між тим вони вірили у його легковірність.

"Він сміється з нас, — погадали, — а за хвилину велить посадити на паль або виколоти очі. Бережіть нас, спасе, і ти, пречиста!"

Але так не було, і посли швидко заспокоїлися, коли князь заговорив далі.

— Боїтеся Циміскія? Ну добре, але я його не боюся. Якщо доставите мені усе те, що обіцяли, то маленький херсонезець сяде таки в золотій палаті кесарів на великому престолі. Тому можете сміло ступити знов на той бік кімнати, де бряжчить зброя моєї дружини та де сидить на маленькому престолі великий князь, що страхів не боїться.

Партеній полегшено зітхнув, і скісний погляд його очей упав із-під повік на гурток княжих дружинників, між якими визначався дорідний, білявий муж з рум'яним лицем та великими круглими очима — Фарлаф.

Мстислав побіг зором за поглядом грека і побачив, як варяг тріпнув зневажливо пальцями.

— Князю, — відповів посол, — господин мій, патрицій Калокир, недарма славить під небеса розум твоєї достойності. Ти зразу помітив, що ми не прийшли сюди з цим, з чим приходили колись. Іван Циміскій вернувся побідником, а з ним стотисячне військо. Усі наші прихильники покинули нас, багато грошей, які попливли в їх мішки з Херсонецу та Доростолу, пропало. Кесар велів задушити сина й осліпити зятя патриція Калокира, а сам збирається іти війною на Болгарію. Ось чому приїхали ми, князю, остерегти тебе і навколишніх благати:

"Іди, князю, з Болгарії, вертайся на Русь та жди пригідної хвилини. Поки що не благословить бог нашому господинові на престол, ні тобі на болгарські волості. Заждім, а за кілька літ, певно, знову прийде нагода відбити втрачене! На доказ вічної дружби та щирої любові посилає тобі ось ці дари!"

Святослав навіть не глянув на скарби, які зложено у його стіл, і на які ласим оком дивилися Фарлаф та варяги. Його лице поблідло, а на чоло виступила кривава, аж синя жила, ознака гніву.

— То так? — почав тихим, хрипким голосом. — Такої співаєте тепер, коли дружинники мої стоять за Дунаєм під брамами Румелії? Ну, гаразд! Я не тягну Калокира за бороду. Хоче... то нехай, про мене, сидить у Доростолі та перебирає чотки або їде цілувати коліна кесаря і заплатить за нужденне життя носом та вухами, язиком або очима. Я обійдуся без нього та поїду сам добувати нев'янучої слави або смерті і сяду на престолі сам або погину! Краще самому, опершись об дерево, боронити життя, чим повірити його охорону трусові!

Голос Святослава кріпшав в міру того, як говорив. При словах "я обійдуся без нього" встав і випрямив свої могутні груди, інакше наставляючи їх ворогові.

Хитрий грек зігнувся ще нижче.

— Великий князю! — відповів. — Калокир не думає навіть покинути рядів дружини твоєї достойності і за себе не боїться. Він дрижить лише за життя твоє і твоєї дружини. Тому благає тебе як найвірніший друг, щоб ти не кидав свого безцінного життя у страшні небезпеки нерівного бою. Друга нагода може лучитися, але друге життя ніколи. Коли згинете, ти і дружина, хто ж оборонить Калокира?

З зачудуванням глянув Святослав на грека в сумніві, чи не скривдив його підозрінням трусості, де промовляла тільки дружба. Тому сказав вже лагідніше:

— Вертай у Доростол і скажи, що я їду туди з дружиною. Калокир нехай не боїться за мене. Коли сам готовий гинути, ну, то згинемо обидва — буде веселіше. А якщо побідимо, чого надіюся, то посміємося з його обави. Скажи йому, що як нема в світі скарбів, якими можна би мене купити, так нема на світі небезпеки, яка здержала б мене від наміреного та вирішеного походу.

Низенько поклонилися послі і вийшли. Князь сів знову на стільці і задумався, перебираючи пальцями темний чуб на вершку голови. Всі мовчали і перешіптувалися нишком. Лишень Фарлаф покинув своє місце при князеві і за плечима всіх прямував до дверей за грецькими послами. За ним збирався до відходу і Мстислав, бо надіявся, що стрінеться з Партенієм, — коли раптом почувся голос князя:

— Не відходи ще, Фарлафе, послухаємо, що скажуть наші земські бояри та огнищани!

Лице Фарлафа почервоніло, наче у хлопця, якого зловлять у чужому саду. Він вернувся на своє місце, а Мстислав скористався із руху, який виник між зібраними, і став недалеко дверей, щоб вийти ще перед іншими. Між тим з-поміж бояр виступив старий Путята з Києва, низький, з кривим носом, що, мов клюв хижої птиці, стирчав з сухорлявого, опаленого вітрами лица.

— Князю Святославе, — начав. — Мене вибрали земські громади бесідником, щоб я поклав тобі на серце бажання полянських громад.

Святослав стягнув брови грізно, але відповів спокійно:

— Не громади мене поставили князем, не вони дають мені дань на харчі для моєї дружини, тож і не можуть вимагати, щоб я був їм на вислуги.

— Це правда, княже, — сказав на те Путята, — Князь Ігор ходив на полюддя і збирав борошно, шкіри, віск та мед. Тому і любив його народ, а погані печеніги не забігали до нас рік у рік. Ігор пильнував землі батьків, і земля...

— Покрила його, вбитого деревлянами, — докінчив за Путяту князь.

— Не земля його вбила, а його власна несить, — відповів боярин.

— Пусте городиш, Путятю! — кликнув князь. — Ігор пильнував вас, і ви вбили його, а за рік-два скажете ще, що і могли його вбити без суду, бо ж його, як раба, годували. Я не раб, мене годувати не будете, я сам годуватиму себе і дружину ось чим!

Тут князь ударив рукою по рукояті меча.

— Княже! — зауважив старий Путята поважно. — Знаю, що ти нас, мирних землян, не любиш і не слухаєш — добре! Але сивий волос шанувати є повинністю усіх, це закон прадідів, тому повинен і ти вислухати, що тобі говорять старці твого народу!

Княжі дружинники глянули на Святослава, бо сподівалися одного з цих вибухів дикого гніву, перед якими так усі дрижали, але о диво! Князь опустил голову, потер чоло рукою і замовк.

— Правда твоя, батьку, — сказав по хвилині, — говори, що знаєш, слухаю!

— Слухай, князю! У тебе щире, золоте, руське серце, а не грецька їдь, ні варязький камінь. Тому і сам знаєш, що тобі не грозить у нас судьба Ігоря. Ти не Ігор, а твоя дружина, це, по найбільшій часті, таки наші діти та внуки. Це дає нам право бажати собі, щоб вони гинули для добра руської землі, а не для твоєї лише слави. Ти на полюддя не ходиш, нам ніякого діла до тебе, але наші діти гинуть з тобою, а їх вигодували ми. Не купили ми тебе, не купив ти їх. У тебе твоє право, у нас наше. Ось бачиш, — доки сидів у Ітилі хозарський загін, зрідка показувалися лишень печеніги у наших степах. Розлетілися хозарські пастухи по східних пустинях, вигинули хлібороби та купці, остався степ, а по тих степах гуляє орда. Ти сам, княже, не раз і не два побідив їх, та що з того? Той самий грім, що розбив Хозарську державу, отворив їм також ворота на Русь. Збагни, отже, своїм розумом, Святославе, що тобі робити. Не до князя оце кажу, лише до русина-полянина з Києва.

Святослав не відповів зразу бояринові. Він вдивлявся у простір очима натхненного бояна, а далі почав:

— Болгарія, Переяславець, Дунай, золота Візантія — це рай! Коли я ішов на хозар, печенігів, вятичів, бажав я покорити їх вам на славу, і вони покорилися перед вами. Ви стали сильнішими від усіх народів землі, навіть від кесаря, бо і він дрижить перед нами у своєму теремі. Та тепер хочу іти туди і взяти собі болгарську землю, собі і вам. Це середина землі моєї. Там золото, срібло, поволоки, шовки, зброя, вино, а з Русі хліб, риба, шкіра, віск, мед і челядь. Там вигода, достаток, сонячні поля і луги світло і тепло, це волость Дажбога. А вам чималі бариші прийдуть з торгівлі у цих нових землях. Може, ні? Тож я здобуду цей край, а за рік вернуся і покінчу з поганими, як покінчив з хозарами. Ну, що ж, Путятю, вдоволівся?

— Чи ти, князю підеш у Переяславець, чи тут останешся, на це твоя княжа воля, — відповів Путятю, оминаючи пряму відповідь на запитання, — розваж лише, що ніякі багатства не заплатять зі всю кров та сльози, що поллються твоєї причини у степах і на Дунаї, вкінці уважай, щоб, шукаючи чужої землі, своєї не втратив. Великою є людська злоба, а злі дорадники і рідну дитину вміють підцькувати на батька, або й одного рідного брата на другого. Ти, Святославе, могутній князь, такий, якого не було ще на нашій землі, та проте ти лише чоловік. Що буде діятися у твоїй землі, коли над тобою відправлять тризну? Хто удержить в послуху болгар, хозар, вятичів? Твої сини навіть до Новгороду йти не хочуть, бо їм задалеко... Тому не слід собі ще чужих земель шукати, а зібрати власну у одну руку та злучити її, як землі одної родини<sup>1</sup>

Князь стягнув брови і ждав, видно, нетерпеливо кінця бесіди Путяті. Коли старець скінчив, підняв руку на знак, що хоче говорити.

— Слухайте, Путятю, і ви, бояри: доки ще кров красить моє лице здоров'ям, доки Дажбог подає силу моїм раменам, а удар мого меча, наче удар Перуна, трощить ворожі черепи, доти не вірю, щоб з моїх рук могло випасти кермо княжої власті. Мої сини та їх воєводи заступлять

мене та світитимуть ворогам чи бунтівникам у очі мечем і пожежею. Вони творитимуть також у моєму імені правду людям на суді та приноситимуть жертви богам за себе та народ. Коли я вернусь, — не скоріше, — осяду в Києві і зроблю усе те, чого хочуть від мене бояри. А поки що нехай цей, кому по батькові нічого не належить у спадщину, візьме землю, котрої ніхто не хоче... Володимире, ти будеш князем у Новгороді, а воєвода Добриня допоможе тобі у правлінні, якщо не вистачить тобі умілості.

Володимир почервонів, його прегарні очі загорілися блиском. Він ступив два кроки вперед, здавалося у першій хвилині, що кинеться на шию своєму татові. Та Добриня шепнув йому на вухо кілька слів, і хлопець укляк у стіп батька, кладучи руку на меч, який Святослав держав у руці.

— Клянуся на Перуна, Велеса та всіх богів землі, води, та повітря і на цей меч, оборону і опіку всіх, що шукають правди у житті, що доховаю віри князеві та слухатиму всіх його наказів. Рука моя та голова завжди будуть трудитися по волі його, доки не розділить нас Мара-Смерть!

Святослав поклав руку на кучерявій голові сина і підніс очі на небо; мов у молитві. Грובה мовчанка панувала у зборі, навіть християни, яких було там кілька, мовчали, пройняті повагою хвилини. Здавалося, що над цією хлоп'ячою голівкою буяє невидимо геній майбутнього, та ніхто не знав, що це геній майбутнього всієї Руської землі.

## VII. ПЕРШІ КРОКИ

Коли після засідання княжої ради Мстислав вийшов подивитися на Партенія, не знайшов уже його, зате побачив Фарлафа, який допитувався за грецькими послами поміж дружинниками та купцями. Вони відповіли йому, що посли таки зразу ж від'їхали човнами. Мстислав чув цю відповідь і бачив, як почервоніло з досади лице варяга. Він затиснув п'ястуки та закляв стиха; але відтак ударив себе рукою по чолі і, посвистуючи, пішов до себе.



"Видно, він мав діло до Партенія, — подумав, молодець, — і, певно, знає, де він... ану ж бо, спробуймо щастя!"

І з поклоном приступив до Фарлафа.

— Якщо благородний конунг бажає швидкого посланця, то я дожену човни верхом! — сказав. — Я без служби та хліба, волочуся за багатими людьми і радо послужу тобі.

Фарлаф ледве глянув на молодця і лиш згідно потряс головою.

— Ні! — відповів, — мені не треба посланців, ні слуг з руського племені. А впрочім, не так-то легко догнати кого-небудь на бистрій течії.

— Я дожену!

— Не потреба, іди собі! — засміявся Фарлаф. — Благородний Партеній та ярль Фарлаф обійдуться без таких послааців, як ти.

Мстислав поклонився, Фарлаф відійшов, посвистуючи, далше.

Так, отже, не вдалося молодцеві дізнатися про місце, де перебував Партеній. Зате дізнався, що між ним і Фарлафом є зносини і то часті. Цей успіх задовольнив Мстислава. Коли йому вдасться не втратити з очей Фарлафа, то, певно' найде Партенія, та зажадає від нього рахунків за його вчинки. Тоді зародилася в душі молодця постанова не покидати знайденого сліду нізащо у світі. Обов'язок помсти за кривду вріс так глибоко в його душу, що у першій хвилині забув навіть за обов'язки, накладені на нього князем. Але незабаром нагадав собі їх і зразу ж склав план дій. Відшукав Люта та передав йому на переховування свій меч та шолом, а сам пішов у дворище варягів, де наставник разом із челяддю заходився біля вечері.

— Чого тобі? — спитав дворецький молодця.

— З наказу князя прийміть мене між челядь! — просив Мстислав.

— Хто ти?

— Я... боярин!.. А хто я, це не твоє діло!

Мимоволі та мимо недостачі досвіду, знайшов молодець найкращий спосіб поведінки з двірськими блюдолизами. Дворецький дивився хвилинку на дорідну та струнку постать молодця, вкінці схилив голову покірно і сказав:

— Коли так, то йди, благородний боярине, та роби, що хочеш, я про тебе нікому ні слова не скажу. Клянусь Перуном!

І Мстислав залишився між службою.

При вечері засіло до столів понад триста варягів. Фарлаф сидів сам кінець стола та видавав накази. І хоч варяги мали звичай багато пити при їді, він пив мало і скоро покинув кімнату. Коли вийшов, вислизнув за ним і Мстислав.

Ховаючись попід парканами та горами мішків, вовняних покривал, сідел, поміж товпами сплячих або сидячих дружинників, слідував молодець за воєводою варягів аж до послідніх хат, де пробігала вулиця, що оточувала увесь острог. За нею їжилися уже палі частоколів. Фарлаф став на вільній вулиці й оглянувся. Мстислав припав до землі, але з-за вугла крайньої хати, під якою ховався, слідив бистро за воєводою. А поведінка того була справді дивна. Склавши руки довкола уст, обізвався тричі совою. З хвилину почувися десь з віддалі такі самі звуки, а тоді Фарлаф підійшов до частоколу і без труднощів видобув два кілки, якими прибивано палі частоколу до поперечних лат. Унизу були палі підрізані, а нарізи прикрито землею.

"Гарно! — подумав Мстислав. — Такі чотири палі, і пропало могутнє городище київських князів".

Між тим Фарлаф застромив кілки між другі палі, щоб не погубилися, а сам підійшов якраз до цієї хати, під якою чаївся Мстислав, і відкинув засуву. Відтак став обходити хату довкола, і нагло стерпла шкіра на Мстиславові... Йому нікуди було тікати. Довколи вільне місце, а найближчі паркани досить далеко, — поки зміг би добігти, певно, побачив би або почув би його варяг.

Зірвався, отже, та рішив і собі обійти хату другою стороною, наче ловець, що тікає довкола грубого дерева перед туром або кабаном.

Тихим, нечутним кроком пустився уздовж стіни і якраз коли став перед темними дверми, почувися голоси при частоколі. Одним скоком влетів Мстислав до хати. Вона була повна бочок з рибою та в'язаних у звої волових шкір. Саме у цій хвилині вийшов з-за хмари місяць вповні і роз'яснив дещо кромішню пільму хати крізь вузькі вікна та відчинені двері. Мстислав ледве встиг залізти між шкіри та заховатися за найбільшою бочкою при вході, коли у двері вступило троє мужів: Фарлаф, Партеній і якийсь слуга. Слуга став при засуві з ратищем, ховаючись за дверима, а два другі увійшли в хату.

— Чи тут безпечно? — спитав Партеній.

— Зовсім, я ж сам відсунув зовні ці двері.

— Гаразд! Панагія поблагословить діло твоє, достойний протоспатаріє!

— Протоспатарієм зовеш мене?

— Так! Якщо удасться наше діло, золоті лати та хвостатий шолом стріне тебе у царському хризотріклінію, на це маєш слово царя Івана.

— На Гель і Норни, — скрикнув Фарлаф, — мій меч до послуг імператора!

— Імператор не потребує ще тепер твого меча, а твоєї голови. Ось тобі від — нього дарунок і питання.

У пітьмі почувся важкий брязк золотих монет у шкіряному мішку.

— Справді, царський дарунок! — вигукнув Фарлаф. — А тепер скажи, про що питається володар Сходу свого протоспатарія?

— Коли виїздить Святослав із Києва?

— Завтра!

— Так? В такому разі старайся з твоїми варягами іти передом, коли прийдеться біля Ненаситця перетягати човни. Наші степові союзники нападуть на задню сторожу, де звичайно перебуває князь. Ви вдавайте, що не знаєте і не чуєте, що діється, і приходіть на рятунок запізно. Зрозумів?

— Авжеж! Але хто заручиться нам, що наші степові друзі, позбувшись ворога, не захочуть позбутися і свідків.

Партеній засміявся.

— Подумай лише, протоспатаріє, що імператор воює у Сирії, та що за кожну ціну наймає хоробрих вояків, які б слухали лише його, а він на них міг опертися. Притім Оле Гардарсзон, варязький гетеріарх, помер на гнилу гарячку...

— О боги! Солом'яною смертю!

— Е, ні! Товариші протяли йому жили, але його місце не обнасаджене. Хто імператорові приведе кількасот варягів, той буде гетеріархом...

— Згода! — сказав Фарлаф. — Лише одного не вимагайте від мене.

— Чого саме?

— Як довго я у службі Святослава, так довго не підіймуть ні я, ні мої люди руки на нього самого. На його вояхів можемо, на нього самого ні.

— Розумію, — відповів Партеній, — це гарно, що ви так вірно служите своїм панам. Тим краще прийме вас імператор Іван у ряди своїх військ.

— Коли ж ви виїжджаєте у Херсонез?

— Зараз! А на тебе ждатиму в давніх термах на білому березі, якщо напад не вдасться. Там обговоримо, що робити далі.

— Ага! Значить, ви не дуже певні свого.

— Усе в руках бога та святих його! — відповів побожно Партеній. — Часом дає він перемогу і поганим, щоб покарати за гріхи християн. Тому не треба надто надіятися на слабкі людські сили. Жду тебе, отже, у старих термах. Ну, з богом!

— Хай боги зіллють на імператора та на тебе усі блага Азгарду! Нехай перемога іде за ним крок у крок, а перед ним хай Тсор молотом проторить йому дорогу!

Обидва вийшли з хати й попрямували до діри у паркані. Наче з гарячої купелі, вискочив і Мстислав і стрілою побіг у "напрямі табору Святославової дружини. З гридниці варягів долітав гамір п'яних голосів,

на порозі сидів наставник та прикладав до закривавленого чола холодну воду. Котрийсь із гриднів кигнув у нього окутим рогом та набив йому кривавого синяка. Мстислав спинився при ньому.

— Де князь? — спитав.

— У себе, спить, не ходи туди. Він там сам з жоною, сином та Добринею. Навіть другі воєводи не йдуть туди у той час.

Але Мстислав не слухав слів дворецького, лише біг далі. У його голові гуділо, наче у млині. Батько та його гроші, викуп довгу, месть над Партенієм і Калокиром, грецько-варязька змова, мужність та благородність Святослава і хитрість Циміскія — усе те мішалось у голові хлопця, який справді багато дечого уже по дорозі побачив і навчився, та таки ще не привик до такої кількості подій і вражень.

При вході у дворище князя стояла сторожа, і у неї попросив Мстислав пропуск. Сторожа не хотіла його пропустити, думаючи, що це звичайний собі ізгой, що просить правди на свого жорстокого пана. Вартові відправляли його до тисяцького або до воєводів, бо знали, що каязь потребує спочинку. Мстислав не вступився, зчинилася сварка; вкінці відчинилися двері й у темряві почувся дзвінкий, а так добре відомий усім голос:

— А що там таке при вході? Попилися, котюги?

У голосі цьому звучала веселість, яка звичайно огортала князя перед виправами.

— Ні! — відповів вартовий. — Якийсь ізгой насильно преться до вашої княжої милості з якимсь ділом.

— Пусти його, чуєш? Ізгою, чи як тебе там... Ходи сюди! — Притьмом кинувся молодець до князя та обняв його коліна.

— Згадай, князю, твоє слово нині ранком. Приношу тобі вісті, яких ні ти, ні я, ні хто другий не надіявся. Від них залежить усе — честь, слава, а навіть життя каган всієї Руської землі.

Князь відправив одним рухом руки вартових і відчинив двері кімнати.

— Ходи! — сказав.

Ввійшли у простору, але низьку світлицю, вистелену килимами та обвішану золотою і срібною посудю і зброєю. У куті горів у комині веселий огонь з смоляних дров, а в іншому стояла висока і широка лежанка, вистелена ведмежою шкурою.

При низькому столі, на якому стояв великий дзбанок меду та срібні чарки, сидів Добриня і Володимир, а біля печі стояла гарна, невеличка ростом жінка з ніжними рисами лица та веселими очима. Всі троє широко відкрили очі, коли побачили молодця у забрудненому одязі. Але Святослав засміявся.

— Не бійтеся, любі, цього хлопця, це брат Младана, що тебе, Володимире, учив метати ратищем з коня. Він тепер з богами радіє у Вираї, а його брат ось між нами.

Молода жінка зітхнула.

— Кривава твоя слава, Святославе, — сказала, нахмурившись, — та й, відай, зібрав ти її хіба досить на своєму віку. Не посидів би вже раз дома!

— Ха! Ха! — засміявся князь та погладив кругленьке підборіддя жінки. — Бачиш, якого тобі сина-сокола подарували боги? То для нього трудиться мушу. Коли я замкну очі, посягнуть по Новгороді і литовці, і чуди, і Ярополк, і Олег, не усидіти там Володимирові. Ось я хочу йому добути царство краще за інші, царство дунайських болгар. Я не хочу, щоб брати від першої моєї жінки казали йому: "Ти, "робичич", слухати нас

повинен, а не ми тебе". Ти сама знаєш, що він сильніший і мудріший від своїх братів.

— О, так, це правда! — поспішила підтвердити Малуша і з материнською гордістю поклала руку на кучерявій голівці гана.

Між тим Добриня підсунув молодцеві кубок меду, і цей, випивши, оправився швидко.

— Розкажуй-но, Мстиславе, свої вісті,— сказав вкінці князь, — а ти, Малуше, дай нам дечого попоїсти.

Мстислав чував не раз, що Святослав живиться лишень печеним м'ясом та хлібом, а ніяких присмаків не визнає, але не дуже у це вірив. Тепер пересвідчився, що так є справді, та що навіть молодий князь Володимир у цьому зовсім на батька схожий. Княгиня зняла з-над багаття чимало прутиків з куснями смаженої баранини і подала їх на трібному полумиску князеві, а цей вручив кожному по одному, не виключаючи і Мстислава.

— Їж, брате, коли будеш ситий, краще розкажеш. А ти, Добрине, не любиш такої їди, тож з'їж лише про око один кусень. Вже і так Малуша кривиться, що я приймаю гостей по-степовому.

Добриня засміявся, Малуша вдарила князя маленькою рученькою по м'якій чуприні, а відтак усі прийнялися за їду. Навіть на бідного ізгоя-Мстислава дуже добре подіяв цей веселий і щирий родинний настрій, і він зі смаком їв жарене м'ясо, загризаючи хлібом.

Коли закінчили всі їду, Мстислав почав розказувати. В міру оповідання хмурило лице князя, хвилями набігали жили на його чолі, вкінці вдарив рукою об стіл і засміявся тим сміхом, яким сміється ворог.



— То, значить, — сказав, — Никифор і Калокир пошити мене бажали у дурні?

— Так воно виходить, князю, — відповів Добриня. — Біда лише, що самі пошилися, бо Болгарія твоя, Никифора вбили, а Циміській тебе боїться.

Князь задумався,

— Перш усього, — сказав по хвилині— належиться подяка цьому ізгоєві за вірну службу. Коли у нього така рука як голова, то старий Ігорів Свинельд найшов наслідника. Але про заплату подумаємо аж за порогами. Тепер дай йому, Малуше, яке не жіноче намисто, але таке, щоб показувало твою вдяку за врятування життя твоєму Святославові.

Малуша, з очей якої вже від довшого часу падали сльози, а уста дрижали з переляку та зворушення, відхилила віка великої, багатими узорами прикрашеної скрині та видобула з нього золотий ланцюг з великим дармовісом. У кожній ланці горів самоцвіт, а у дармовісі кілька перлів і великий смарагд. Вона повісила це на шию молодцеві і поцілувала його в чоло.

— Це, сину, тобі від жінки за спасіння мужа. І не ізгоєм тобі бути, а старшим між гриднями.

Добриня був зворушений, Володимир дивився з подивом і пошаною на молодого, а так уже заслуженого хлопця, а Святослав ударив себе рукою по коліні та, видно, чимсь вельми тішився.

Лише Мстислав почервонів.

— Милостивий князю і ти, достойна княгине, — відповів тремтячим голосом, — не на це я розказав вам мою пригоду, щоб узяти нагороду. А

хочете мене обдарувати, то вже обдаруйте свободою від Рогдая, але іющо ці скарби? Цей ланцюг — це майно. А я за наживу не служу.

Святослав поклав йому на плече руку.

— Це не нажива, хлопче, а знак вдяки від дорогої моєї Малуші для тебе. Що ти свобідний, то на те наша княжа власть боронити пригноблених. Це тобі належиться і це ти одержав. А про нагороду поговоримо опісля. Ось ти краще розкажи Малуші за свою рідню, а я а Добринею пораджусь, як би то завтра уладити похід.

Молодець розказував княгині за батьків, братів, Рогдая, Калину, Власта і нічого не приховав, бо бачив, як співчуваючим та добрим було серце цієї жінки і матері героїв.

І довго в ніч радилися ще князь, найстарший воєвода і наймолодший гридень.

## VIII. НА ПОРОГАХ

Слідуючої днини вдосвіта князь. Святослав пішов з усією ріднею та дружиною на берег Дніпра. Тут волхв Перуна приніс коня в жертву богів, а жертвовною кров'ю окропив чайки на ріці. Відтак упорядкував князь дружинників. Попереду їхали на десяти чайках варяги разом із більшим руським відділом, який мав перетягати човни через пороги. За ними йшли поляни і деревляни, опісля — сіверяни та допоміжний відділ чорних болгар і вятичів. Позаду — тиверці й уличі.

Кожне з племен, які заселявали широку і родючу Руську землю, послало вибір своєї молоді у військо князя. Усе це були добровольці, які збиралися під рукою героїчного володаря добувати слави у далекому краї. Могутньою та багатою була Руська держава, і ніхто з сусідів не міг їй дорівнятись або стати для неї небезпекою. Тому усі, що бажали воєнної слави, йшли за князем у Болгарію. Ніхто недобачав ще і

недооцінював як слід печенізької небезпеки та не дбав про оборону степів.

Святослав навмисне пустив варягів уперед, а сам їхав серед уличів, у колі сотні вибраних дружинників, на самому кінці походу. Порядок, який визначено першої днини, мав залишатись і на майбутнє. Але ось через два дні з'явився між дружиною князя Фарлаф, який приїхав запитатися, чи князь не зробить яких-небудь змін у розстановці дружини. Але Святослав відповів:

— Ні, змін не буде, іди, як умовився, передом і не журися про це, що діятиметься за тобою. Старайся доїхати чимдуж до Херсонезу на умовлене місце.

Фарлаф поклонився. О, якби він був знав, яке значення мають ці слова! Те саме сказав йому недавно Партеній і то майже тими самими словами.

Коли варяг від'їхав, князь видав Мстиславові кілька наказів, але так, що ніхто їх не чув, крім самого молодця, і дав йому перстень з рубіном та двома перлами. Рубін і два перли, це був знак Святослава, відомий усім його полководцям.

Мстислав поїхав уперед услід за Фарлафом аж до перших човнів, у яких їхали поляни. За порадою воєводів, вибрав собі Мстислав найхоробріших і залишився з ними позаду. Те саме вчинив Мстислав і з іншими дружинами. Воєводи дивувалися, на що князеві саме найхоробріших вояків, однаке не противилися, і коли над'їхав князь, Мстислав ждав його на чолі кількасот найдобірніших молодців.

— Браття і дружино! — сказав до них Святослав. — Слухайте у всьому Мстислава Воєславовича, як слухали б мене. На це моя княжа воля. Він поведе вас у Херсонез, а там вернетесь знову до своїх воєводів!

Це сказавши, поїхав далі, а все оточення князя і самі дружинники Мстислава ламали собі голову, що це за молодець та яка його роль. Але у Мстислава не було гордовитості, і всі побачили, що це не є ніякий любимець князя, лише звичайний собі начальник відділу, який сам, може, не дуже і рад, що мусить самотійно орудувати військом.

І справді, накази князя були ясні і точні. Мстислав мав якнайкращу волю, але все-таки князь наражував життя — цей найдорожчий скарб Руської землі. Він, Мстислав, мав бути сторожем цього скарбу. Недивно, отже, що весь час проходив у нього, мов у гарячці.

Човни плили тимчасом з водою. Варяги попереду, з за ними інші дружини, кожна про себе. Між поодинокими відділами були чималі відступи, так що ввесь похід розтягався майже милю. Порядок цей заведено тому, щоб човни з поживою, яку везли з собою дружини, не перемішувалися з іншими, не наїздили один на одного та не спричинювали безладдя.

Аж ось почувся здалека гук та шум води, яка розбивалася об гранітні скелі — це були пороги. Ось тут почалася для дружини Святослава найтяжча праця. Через деякі пороги переїздили уміло улицькі керманичі з усім набором, через інші треба було людей та набір перевозити берегом, а лише порожні човни сплавлювали водою вниз. Поміж скелястими лавами порогів була завжди смуга спокійнішої води, і завдання керманичів полягало саде в тому, щоб провести туди човни. Але це не завжди вдавалося, і кілька човнів розбилося таки об виступаючі лави. Правда, це не спинювало походу, доки надвечір не доїхали дружини князя Святослава до п'ятого порога — Ненаситця.

Тут спинилися усі човни, а дружинники стали табором на березі. Уперше від виїзду з Києва зібралися відділи знову разом і переночували вкупі. Численні огні запалали у тихому вечірньому повітрі, але веселості не було у зборі. Всі ті тисячі молодих людей не боялися ніякого ворога, ні небезпеки, але у всіх однаковою була обережність перед темними силами Чорнобога — Морока та його дітей.

Колись давно син могутнього бога Дажбога Дніпро плив собі спокійно у Руське море гладкою спокійною хвилею. У його водах відбивали ясні зорі, князь-місяць та святе сонце свої світляні лиця. Тоді у глибокій воді поставало друге сяйво, що блищало та ясніло, хоча не гріло. Це був наче сон про небо у глибині води.

І позавидував бог пільми, Чорнобог — Морок, зловний степовий Див славі Дажбога і став перебігати дорогу Хорсові сірим степовим вовком. Але наче удар з батого, ударив його промінь із ясних очей. Завив, заскавулів Див вовчим голосом і провалився у землю. Аж вийшов уночі над воду, щоб її спинити, але страшний блиск зір, що сяяли у дзеркалі, осліпив його. У скаженій лютості провалився Див, і знову усі створіння зраділи, бо думали, що навіки зник уже з світу батько усього злого та усієї погані. Аж ось почала ворухитися земля-мати та кидати величезні вали землі. Ці вали репалися, наче боляки, а з них висувалися до сонця, до Хорса-Дажбога чорні руки, щоб порвати сонячний круг та запроторити у підземелля. Кинув Хоре своїми променями на темні сили Морока, безсильно опали простягнені руки чорних потвор. їх тіла повалилися на землю і вкрили її довгими рядами, скаменілих туловищ — жулавцевими скелями. Залягли вони і в руслі ріки, але вода вдарила на них знизу з страшною, непоборимою силою добра, що побиває лихо і, проломивши чорні звали, пробила собі шлях у море. Одначе під цими кам'янілими трупами дітей чорної сили не спить вона сама, хоча й не посміє стати супроти білої, ясної, доброї сили.

Але зрадливо, крадькома, коли ніхто про це і не думає, виринають перед очима плавця чорні страшні руки і поривають необережного у безодню серед скаженого реготу всіх дітей Чорного бога. Тому не раз у давніх часах купці та вояки приносили у жертву темним силам рабів, коли приїздили на пороги. Не робив цього Святослав. Де можна було, там боровся з ними і перемагав, де годі було надіятись перемоги, там наказував воякам іти берегом.

Коло Ненаситця заночували всі дружини, крім варягів. Ці перетягли свої човни уже з полудня, а надвечір були вже за порогом. При вогнищах

розсілися лише самі руські люди. Усі мовчки поїли, що бог дав на вечерю, а відтак полягали спати. Варти не ставив ніхто, бо навіть печеніги знали про страшних духів Ненаситця і боялися їх. Навіть вдень боялися доїздити до самої води, бо, мовляв, хто задивиться у скажені вири порога, того він і невидимою силою пірве та зітре у своєму кам'яному млині.

Навіть сам Святослав не співав та не веселився, як це у нього бувало при походах. Поважно догризав кусень м'яса та запивав пивом, а його воєводи сиділи мовчки поруч нього. Повечерявши, потер чуба дебілою рукою і поглянув на збір.

— А що, браття воєводи! Гострі наші мечі та списи? — спитав суворим, різким голосом.

Усіх прошиб страх. Невже ж Святослав береться воювати мечем з Дивом-Мороком?

— Гострі, князю, — відказав за усіх сіверський воєвода Шварно, — та, бач, не знати, на кого нам зняти їх прийдеться. Ворога нема!

— А ось там!

Тут князь вказав рукою на біляву піну, яку скаженіюча Дніпрова хвиля вигортала з свого нутра та випльовувала на скелистий берег.

Всі задубіли і замовкли. З сумнівом глянули один на одного з німим питанням у очах, чи, може, злі духи не помішали глузду князеві.

— Борися, князю, з людьми! — сказав по хвилині мовчанки Шварно. — Але духам дай спокій, бо їх не побореш мечем, ні списом та не захистишся щитом. Думай про молитву або жертву, не про бій, а якщо не хочеш молитися, то мовчи, не визивай темних сил, бо ти не бог.

— Ха, ха! — засміявся князь злобно. — Знаю я добре, що так є, як кажеш. Але чи ти думаєш, що темні сили лише у ненаситецьких пропастях ворогують на світло, на сонце і на добро? Як під цими святими хвилями криються чорні руки Дивових чудовищ, так серед вірної княжої Чужини чаїться... зрада.

Наче грім ударив раптом серед зібраних. Всі позривалися, лиця почервоніли, заблищали очі, а мечі з зловіщим блиском вискочили з піхов.

— Як-то? Що то? Хто зрадив? Кого? Де він? Топором злодія!.. У воду! В гноївку під ґрати! — вигукували воєводи, прискочивши до князя, який непорушно і спокійно сидів, сперши руки на меч.

— Хто зрадив, знаю, — відповів воєводам, — і його тут нема. Що буде далі, побачите. А поки що нехай кожний з вас, переволікши човни у воду, збере всіх своїх вояків і стає від ріки аж до лісу в Звичайному порядку.

Тут показав на темну стіну лісу, що простягався поруч берега у деякій віддалі від води.

Воєводи мовчали. Як-то? У війську коїлася зрада, а вони про це нічого не знали? А може, прийдеться завтра рубати зрадників? У грудях кожного закипіла злість і жадоба пошматувати проклятих ножем або топором. Слова князя зробили своє. У цих ворогах чи зрадниках бачив кожний висланців темної сили Чорного бога пільми і присягав нишком про себе визвати їх завтра до бою на смерть, без пощади ні для них, ні для себе.

— Усяке бувало на Руській землі, але зради не бувало, і ми цю погань осиковим кілком у живе горло вб'ємо! — говорили про себе герої, розходячись до своїх дружин.

При огні залишився лише князь із Мстиславом, якому давав накази і ради. Молодець ловив усім своїм єством слова князя, а щоки його горіли рум'янцем натхнення.

Коли далеко за Дніпром засіріло небо, а на обрії зарожевів степ, князь встав, простяг свої могутні рамена до неба і молився<sup>1</sup> богам світла, що саме верталися на землю. Нишком кралися балками та яругами злі духи пільми та забирали з собою клапті розбитої темряви. Голосніше шумів та скаженів Ненаситець по скелях, радіючи, здається, потонулими вчора жертвами і ждучи нових.

Мстислав у повному наряді подався і собі до свого відділу вибранців, і скоро заревли роги, що будили військо.

Зароївся берег ріки вояками, купцями і рабами, що мали перетягати човни або берегти панське добро. Огні задимилися знову, а чимало рабів та дружинників пішло гуртками у ліс за дровами. Подався туди і Мстислав, який покрив блискучі лати вовняною гунею. Лати ці подарував йому при від'їзді Добриня, і аж теїєр пізнати було, як гарною та статною була уся постать молодого боярина. Стрій додав йому поваги та гідності, і аж тепер уперше глянули дружинники на нього з належною шанобою. Молодець відчув, що відповідний стрій справді не заступить заслуги, але її показує світу.

Вибранці Мстислава розсипалися і собі гуртками і пішли у ліс. В той час, коли дроворуби почали рубати гілля та пні, гридні Мстислава збиралися коло нього та скидали плащі, гуні або сіряки, які мали на собі поверх зброї. Такий наказ видав був князь, який знав, що печеніги, певно, підсунули під табір шпигунів. Не сховатися б від них вибранцям Мстислава.

За короткий час вернулися дроворуби до огнів, але Мстислав не вернувся. Заховавши воїнів у гущавині, він пішов крадькома вперед із Лютом, який знову виявився між товпою вибранців і вельми радів успіхові



Мстислава у княжій службі. Мовчки продиралися обидва лісом, ступаючи обережно, щоб не стрінути печенізьких чат. Ліс тягнувся повз берег, а подекуди підходив до води майже на двісті кроків. Понад водою проходив, наче битий гостинець, волок, тобто битий шлях, по якому перетягали на валках човни. Багато таких круглих валків лежало по боках шляху. Княжі дружини снідали при огнях, а раби витягали тим часом човни з води та клали їх на валки. На маленькому горбику саме у цьому найвищому місці проходу поміж рікою і лісом стояв князь в оточенні своїх прибічних гриднів.

Мстислав і Лют бачили все те з жулавцевої гряди, яка здіймалася серед лісу. З її вершка погляд обіймав усю околицю з порогом, волоком, нерівною, безлісною смугою та невисоким, але дуже густим лісом. За собою бачили обидва розвідники місце, де залишились вибранці Мстислава. Над цим місцем кружляли неспокійно риболови, ворони та інша птиця, настрашена незвичайними гістьми. По той бік кам'яної гряди не ворушилося нічого.

"Невже ж печенігів нема?" — подумав Мстислав і аж зрадів, що найбільше добро Руської землі, князь, без перепони перепливе це найнебезпечніше місце у дорозі.

— Дали б боги, — сказав до Люта, — щоб погані не поспіли напасти на князя! Здається навіть, що їх нема чого боятися. Ходім, погляньмо та дамо знати!

Але Лют усміхнувся.

— Ні, брате, — відповів. — Ти поганих не знаєш. Їх тут завжди повно, а нині, певно, і кілька тисяч набереться. Треба заждати і підглянути, де їх розвідники причаїлися, щоб бути вчасно наготові.

— Ба, але як їх найти? — питав молодець, який аж тепер побачив, скільки досвіду треба тому, хто бере провід над другими, — от шкода, що Крук залишився у Києві.

Лют усміхнувся.

— Не бійся, Мстиславе, — заспокоював молодця. — Князь не горнець, не розіб'ється від першого удару. А притім ще, може, заздалегідь дізнаємося, де печеніги засіли. Вони самі зрадяться, коли прийде пора до набігу. Вони десь не на самій окраїні лісу, а у гущавнику. Заждемо — побачимо. А поки що не показуймося на скелі, лише дивімося пильно довкола.

Не висовуючись з-поза кам'яної гряди, сиділи обидва у тіні могутніх дубчаків та яворів і дивилися на ріку.

А там кипіла робота на всі руки. Стоячи на горбку, князь давав лад усьому. З гуркотом котилися човни один за другим на валках по волоці, два ряди рабів подихало їх з боків, інші підкладали спереду свіжі валки. Гладко і справно перейшли човни полян, деревлян, сіверян і допоміжних відділів. Човни зразу спускали на воду та з поспіхом вантажили набором. Купці і раби відчалювали негайно, а дружини борців залишались при човнах, гуртуючись при своїх воеводах. Аж ось заворушилися ряди тиверців та уличів, а їх човни усі враз стали з гуркотом пересуватися по гладкому волоці. І раптом залунав у повітрі різкий крик журавля, за ним другий і третій. Мстислав здригнувся, бо зрозумів зразу, що це знаки, а не справжні журавлині крики. В цій хвилині почув, як хапає його Лют за рам'я.

— Дивись! Бачиш?

І рукою показував на вершину кучерявого дуба, що стояв недалеко місця, на якому саме знаходився князь. Між зеленою листвою темніла якась темна пляма, наче тінь, кинена вершком дерева на нижче галуззя.

— Що це? — спитав Мстислав.

— Печеніг...

Рівночасно відіззався журавель вдруге, цим разом уже далі направо у гущавині. Без труднощів догадався молодець, що саме там стоїть печенізька ватага.

— Будь тут! — сказав Лютові.— І пильнуй! Я піду за дружиною.

І миттю зсунувся з скелі.

Тимчасом котилися човни, а за ними йшли далі дружини тиверців та уличів. Вкінці залишився лише сам князь з своїми прибічними дружинниками. Він став на їх чолі і повільною ходою ступав поруч останніх човнів. Довкола було тихо і спокійно, чути було лише глухий гуркіт та скрип пересуваних суден, але ніхто не говорив, ані не сміявся, здавалося — у повітрі повисла буря, і кожний ждав першого грому.

Раптом... Неначе вітер прошумів поміж рядами, неначе стадо горобців впало у гущаву, тікаючи від шуліки, почувся тихий брязк металу, удареного камінцями... Це хмара стріл налетіла на дружину, а рівночасно страшний вереск пронісся у повітрі. Здавалося, що усі темні сили, закляті у кам'яні гряди граніту, вигреблися з-під лісового покривала і йшли облавою на цього, хто осмілився оружною рукою перейти їх царство. Кілька дружинників крикнуло з болю, Святослав кинув лиш оком направо, а, побачивши ворога, задув у ріг голосно, звично, протяжно...

Тричі залунав ріг і тричі відповіли йому печеніги своїм вереском та хмарою стріл. Потім заройвся вільний простір при волоці тисячами їздців. На малих худих, але витривалих кониках сиділи невеличкі широкоплечі та косоокі кочовики, вимахували луками, списами та арканами. Усі летіли за своїми стрілами хмарою на ряди дружини, яка зібралася кругом князя, очікуючи першого удару.

Але князь не думав на відкритому місці приймати бій з набагато сильнішим, а ще до того кінним, противником. Він відійшов за крайні човни, які стояли ще на валках, а коли наскочили вороги, засвистіли пірнаті стріли дружинників, і були вони набагато сильніші та цільніші від печенізьких. Чимало таки поганих повалилося коміть головою у траву, а дальші товпи роздавили їх копитами. Але не спинило це варварів. Озлоблені, дишучи помстою за смерть своїх, з ревом кинулися густою товпою на човни.

З-поза них, наче з-поза забороло, відбивалися княжі гридні мовчки, з розвагою та спокоєм. То тут, то там валився розчіхраний напасник під копита коней, а довгі мечі, наче блискавки, мигали над головами оборонців. Святославові добре послужили човни і як забороло, і як охорона від стріл, а зате печеніги скоро побачили, що не проберуться на конях через дерев'яні стіни. Тому більшість зіскочила з коней і пішла приступом на дружинників.

Тоді вперше зморщив чоло Святослав, що стояв у найбільшому човні. Товпа могла, мимо хоробрості, залити його слабкі сили повинню людських тіл. При цьому печеніги стали зблизька кидати аркани і стягати оборонців з човнів до себе. Побачивши це, відчув Святослав небезпеку і знову задув у ріг.

А в цій хвилині всі дружини, що стояли біля ріки, бігом пустилися туди, обіймаючи, наче раменами, від полудня орду печенігів. Оторопіли варвари, відступили дещо, але швидко почистили противника і, залишивши малий відділ проти човнів, головною силою ударили на дружини, що перегородили щитами усе поле і наступали на них з луком, списом та мечем. Оклик "Перуне! Перуне!" приглушив на хвилину шум порога, і зав'язалася страшна боротьба. Печеніги знали, що коли поб'ють дружини, то Святослав не втече з човнів. Його пильнувала ватага лучників від поля та лісу, а від другої сторони темні сили Ненаситця. Поки що не займали напасники його гриднів і лише перед ними кипіла страшенна січа на рівних умовах. Княжих людей було набагато менше, але напасники були на конях, хоч уже не всі, бо деякі з них ще раніше

позіскакували, наступаючи на човни. Зате дружинники були дужчі, лучче озброєні і хоробрі понад усякі похвали. Ніхто з них не був би уступив ні на п'ядь, бо знав, що тут ходить, про князя, з життям якого та здоров'ям в'язалося усе: перемоги, слава, здобич, поворот, життя!

Густо падали трупи з обох сторін. З Життям та стогоном умирали варвари, мовчки, спокійно гинули русини або, вийшовши з бою, перев'язували глибокі рани рубцем сорочки, ременем тощо.

І настала хвилина, у якій забули обидві сторони, що бій цей має якусь мету, а саме перемогу над ворогом. П'яні кров'ю, кидалися на себе противники у скаженій злості і боролися, не оглядаючись ні на боки, ні позад себе. На віддаль кількох кроків метали списи та стріли, рубали мечами або топорами, шматували ножами. Навіть ці, що лежали вже у кривавому поросі, брали участь у боротьбі. Вони хапали ворогів за ноги руками або пороли ножами черева коней та борців.

Тяжко було руським дружинникам протистояти хмарі печенігів, та проте ніхто й не думав оглядатися за дорогою до втечі або за підмогою. Умлівали руки і варварів, та все-таки побачили вони згодом, що їх більше, ніж ворогів, та що остаточна перемога припаде таки їм, якщо додержать поля та з тим самим завзяттям доведуть бій до кінця. Серед темних, брудних товп чулися дикі оклики радощів або хриплий регіт та насмішки. Тоді Святослав, який з човна з нетерплячкою слідив за битвою, добув меч та зморщив брови вдруге і раз у раз дивився у ліс, ждучи підмоги. Був уже крайній час. Ще хвилина, і обезсилені дружини впадуть або зйдуть з поля, а тоді погибель князя неминуча.

Раптом замовкли оклики, радості, а під самим лісом зчинився крик і метяшня. Кільканадцять печенігів упало, поцілених ззаду стрілами. Ранені перемішалися з тими, що боролися з полянами під самим лісом. За першою лавою пішла друга, третя, і кожній відповідали скажені зойки та крики поцілених. Усе праве крило печенігів подалося назад, а в цій хвилині догадалися поляни, що хтось їм приходить на підмогу. Вони

гукнули радісно і з ножами в руках кинулися на розладнані ватаги ворогів.

Їх окликові відповів нелюдський рев та свист, але він не вийшов з грудей варварів, лише від чималої ватаги дружинників, які вискочили з лісового півострівця напроти самого порога, і серед скажених криків, махаючи зброєю та наламаним у лісі галуззям, кинулися між... коні печенігів, що стояли недалеко поза борцями. Табун злякався і з дико поблискуючими очима та розвіяними гривами влетів між печенігів. Зчинився неймовірний заколот між варварами, які ще недавно, впевнені в перемозі, вигукували з радості. Вмить відхлинули товпи від бойового ряду дружин та стали ловити розшалілих коней або вбивати їх. А за табуном біг на чолі найдобрішої княжої дружини Мстислав, який направив перший удар меча на тих, що обложили княжі човни.

Мало хто вийшов з життям з-поміж них, бо коли лише оклик "Перуне!" залунах за їх плечима, зіскочив і князь з човна і мерщій повів своїх товаришів на ворога. Притиснені з двох боків, печеніги боролися до загину. І згинули всі. В живих залишилися лише деякі, що зразу на самий перший крик жаху за плечима подалися назад і змішалися з товпою. Дружина князя злучилася з Мстиславом, і обидва, наче тарани, ударили на ворога. Та у нього не було вже сил. Печеніги втратили надію на перемогу і змінилися в одній, хвилині у звичайних степових кочовиків. Всі забули враз про товаришів, начальники перші дали ногам знати, і хто міг, зникав у лісі, щоб якнайшвидше опинитися на вільних степах.

Погром був цілковитий. Русинів згинуло до двохсот, а ранених було вдвоє стільки, але печенігів згинуло вдесятеро більше, головне тому, що челядь і раби зразу розбіглися по бойовищі і не залишили живим ні одного раненого. І так нікуди було брати полонених...

Коло полудня битва була скінчена, але Мстиславові не принесла вона радощів. Лют дістав палкою по голові, так що лежав без пам'яті у човні, а з правого боку на грудях найшли товариші глибоку рану від ножа. Знаючи лікарську справу дружинники, казали, що Лют не скоро вернеться у

бойові ряди, тому сумно та невесело сидів молодець у княжому човні над своїм добрим другом, прикладаючи йому холодну воду. Товариші гребли веслами, інші балакали про битву або спали на кожухах. Ранені перев'язували рани, лікували їх різними ліками.

Раптом підійшов до Мстислава та Люта Святослав. Він поклав руку на плече молодця і сказав жартом:

— Я рад, молодче, що ти зі мною. Не зрадив ти давньої слави твого роду, бережи лише, щоб сам рід не пропав, а то й Володимирові треба буде колись героїв.

Молодець почервонів, товариші засміялися, а князь говорив далі поволі.

— Боги Руської землі заплатять тобі за твою заслугу щастям та добром на весь вік, а я іменую тебе вождем моїх прибічників. Тому, — додав, звертаючись до присутніх gridнів, — глядіть на цього молодця, як на мене самого. Він викрив зраду і дізнався заздалегідь про напад. Завдяки йому й розбили ми нині поганих.

— Слава воєводі! — гукнули товариші, що аж тепер дізналися про причину підвищення Мстислава.

— Лют вернеться додому, — закінчив князь, — а що у нього хати дасть біг, то він поїде у твоє дворище, Мстиславе, заплатить твої довги золотом або мечем і зажде на тебе.

Мстислав кинувся князеві до колін, але цей обняв його та поцілував тричі по давньому звичаю.

## ІХ. У ТЕРЕМАХ

Колись давно із сонячної Геллади на побережжя Понту Евксіна (Чорного моря) приїхали галери, а з них висіли на берег блискучі спіжевими зброями гопліти. За ними — одягнені у фарбовану вовну жінки та прегарні чорноокі ангелятка — діти.

Невідомі раніше у Греції бурі шаліли з подвоєною силою у грудях горожан грецьких міст і наслідком цих колотнеч і спорів їхали на темний берег кімерійців сім'ї прогнаних противників. Одна за одною приїздили вони і осідали поруч — серед варварських народів. Скоро обвелися хати господарською стіною, і стіни квітучими городами та полями. А слідом за цим появилися на зеленавоснніх хвилях Понту інші галери, та вже не з поселенцями, а з купцями, які забирали плоди чорноморського город а і везли їх у далеку гарну сонячну та голодну Гелладу.

Одначе грецькі поселенці не залишилися хліборобами, напівварварськими рибалками та пастухами. У їх городах розцвіли штуки, науки, постали святині, палати, терми, заводилися ігрища — уся нова Греція постала на дикому скелистому березі Скитії. Згодом почали і варвари приглядатися до грецького побуту і бачили, що серед його стін царить спокій, безпека і добробут. Вони почали осідати у городі або біля нього і займатися різною працею, бо ця праця приносила блискуче золото, солодке вино, яскраве сукно та ясну, досі невидану зброю. І так цвіла грецько-скитайська культура довгі століття, аж поки прийшли воєнні часи, мандрівки різних племен та народів, облоги, пожежі, ворохобні, пошесті.

Город змалів, повалилися городські стіни, поросли бур'яном звалища палат, святинь, покришилися статуї, позникали цінності і скарби. Коли вдруге зібралися мешканці ставити забороло довкола міста, лінія укріплень обняла набагато менший простір, ніж раніше. Довкола нових стін лежала широка смуга пустиря, на якому між бур'янів, буряків та трав то тут, то там визирали сірі звалища будівель — свідків славного минулого; у них гніздилися гадюки, ящірки та скорпіони, а часами і гірші звірів та гадюк — люди.



Місто Херсонез лежало на малому кам'янистому півострівці, а не над заливом, з огляду на те, що легше було боронити вузьку шийку, ніж усе коло укріплень.

Працьовитість горожан змінила була колись кам'янистий ґрунт у родючі грядки, але з приходом ворогів занедбали херсонезці їх обробіток. Сумні звалища і руїни оточували город, що наче з тривогою горнувся до побережжя у самому куті півострова. Все-таки Корсунь був на свій час ще чималим містом і відважувався навіть не раз чинити опір візантійським кесарям. За часів Святослава був він по стороні Калокира, а візантійські страти не показувалися і близько. Рада міста вирішила піддатися в опіку могутнього князя Русі, тим більше, що князь не вимагав від города ніякої дані. Ось чому Святослав прибув з усім військом до Ктенунтського заливу.

Тут було завжди чимало купців-гречників, що їхали на Русь, і інших, що верталися з Болгарії. Від цих інших дізнався зразу по приїзді Святослав, що воєвода Свинельд ледве держиться лише у Болгарії та що кесар збирається на нього великим походом. Тому рішився таки зразу відіслати на Русь усіх недужих та ранених, а з усіма здоровими поспішити своїм на підмогу. Корсуняни бажали повітати князя з великим торжеством, з музикою та співом, але князь навіть не пішов з пристані у місто. Він послав лише дарунки і просив відправити недужих вояків на Русь або вигоїти їх рани у Корсуні, а сам з Мстиславом, Шварном та чотирма гриднями вийшов на берег вечором і скоро зник з очей дружин, які отаборились на човнах та березі.

Була ніч. З далеко у море вибігаючого півострова на всі сторони розгортався чудовий вид моря, яке блищало синявим сяйвом, наче розплавлене срібло. Посеред нього яснів, наче смуга золотистого огню, відблиск повного місяця. Блискучі хвилі переливалися, міняючи щораз фарби на блиск, а поблизу берега шуміли тихо, обмиваючи підніжжя стрімких скель. Цей тихий шум наповняв повітря своїм говором, наче молитва землі до бога, наче казка про давні-давні часи, коли-то високі

стрункі щоглйсті привесельники возили золото та золоте вино у тъманий край кімерійців.

А ось і надгробні пам'ятники того часу, сірі, синявим саявом повіті руїни давнього Херсонезу: стіни, стовпи, обломки статуй, а між ними досить висока ще напівціла будівля терми.

Колись давно сходилися тут геронти "херсонезу базілеуузес" купатися, обговорювати державні справи, сперечатись та балакати. Голі раби натирали тіла панів атицькою оливою, їх волосся нардом, вербеною, а брови антімоном. Другі читали твори Гомера, Софокла, Евріпіда, а дух безсмертної краси еллінських творів здіймався над блискучою усіма фарбами райдуги гладкою та стрункою будівлею. Тепер не те. Одних кімнат нема зовсім, інші до половини наповнені румовищем повалених стель та дахів, а у великий зал, де колись на мармурових ложах покоїлися тіла викупаних та намащених херсонітів, падало проміння місяця на високі бур'яни.

Але що це? Чи це з-над Стіксу вернулись тіні давно померлих горожан? Чи духи померлих без сповіді з пізніших часів? Чи, може, лихі люди, опришки, що обкрадають гроби у глуху північ?

Під стіною середньої кімнати сиділи на великих обвалах два мужі у широких та довгих плащах з каптурами.

— Не вдалося? — питав один.

— Ні! Конунг здогадався про напад і розбив печенігів, мов орел гусей.

— Диявол розказав своєму синові про засідку! — процідив крізь зуби перший.

— Е, ні! — відповів другий. — Видно, сам Одін послав йому круків Гугіна і Муніна, і вони сповістили його про засідку зрадливих Ніфлонгів. Щоправда, то правда!

Були це Фарлаф і Партеній. Обидва сиділи хвилину мовчки, коли раптом Фарлаф зірвався і бистро став оглядатися довкола.

— Гель! — проворчав. — Хтось іде!

Хвилину прислухалися обидва.

— Ні,— відізався Партеній. — Це, певно, ящірка або гадюка. Сідай, Фарлафе, поговоримо.

— Наш план, — говорив грек, — був так обдуманий, що Святослав ніяк не міг його збагнути. Правда, що він міг надіятися нападу на порогах; але чому він сам в такому разі зробив засідку на печенігів і витовк їх до ноги? Для цього треба було докладно знати, коли і де нападуть.

— Певно, підіслав шпигунів, — пояснив Фарлаф.

— Кажеш, підіслав шпигунів? Добре! Чому ж він сам ждав на них, а не велів воєводам знищити ворога?

— Ха, ха! — засміявся Фарлаф. — Ви, греки, не знаєте конунга. Він не пропустить ні одної порядної бійки. Він, бач, за мамою не плакав, але за такою бійкою, як ось на порогах, пробі, що заплакав би, мов дитина за іграшкою. Святослав — це криця, а серце його з каменя і то дорогого каменя.

— Не смійся, Фарлафе, — замітив їдко грек, — хто буде протоспатарієм, коли ти станеш молитися до Святослава?

Фарлаф спалахнув.

— Хто? Я — молитися? Я до своїх богів не дуже то часто молюся, а мав би молитися до ваших?

— Він не наш бог!

— Ба, але краще вас лущить, ніж Льокі багатих карликів. І ви його дуже боїтеся. Це зрозуміло, лише, бачите, у вас, греків, ненавидять того, кого бояться. У нас не те. У нас шанують такого героя, хоча на нього й ворогують. Тому і я не здійняв би руки на нього, доки служу йому.

— Пусте говорення! — не втерпів грек і стиснув п'ястуки. — Убий його, а побачиш, яку одержиш нагороду. Ні тобі, ні твоїм гіперборейцям не снилося навіть про такі скарби.

Фарлаф сопів голосно і мовчки.

— Станеш патрицієм, дістанеш багрянницю, золоте чільце, рабів, рабинь, гарних, наче ангели, багатств без міри, палату в Царгороді чи де захочеш...

— Гель, — прохрипів Фарлаф, — певно, що це стоїло би труда. Але, бачиш, у нас тверді закони. Звільни мене з княжої служби, а завтра ударю на нього... Нині не можу, я варяг, не грек, мене прокляли б усі грядущі покоління.

— Але поблагословить тебе бог, Панагія і заступник їх на землі — кесар. У них є засоби перемогти свого супостата, але вони не бажають собі розливу крові, Калокир знає, що робити, і цим разом не уникне загибелі син Ольги-християнки. Бачиш, отже, що своєю вірністю князя не спасеш, тому прискор кінець війни ударом меча, а розбиття війська залиши Циміскієві. Твої закони не досягнуть тебе біля його престолу, серед твоїх багатств. Подумай ще раз, а пізнаєш, що лише убивство

може відвернути небезпеку війни від імперії. Тому стань рятівником миру, а світ винагородить тебе признанням, вдякою і значенням.

Фарлаф сопів голосно, стискав руки, переступав з ноги на ногу, вкінці встав.

— Що ж, протоспатаріє, згода чи ні? — наполягав грек.

— Згода! — прохрипів Фарлаф і відвернувся.

— Ха, ха! — сміявся грек. — Ти, брате, не привик! Але ось удар мечем, це лише хвилина! Трохи крику, замішання, а потім висота, багатство, добро, недосяжне для усіх тих, що бояться діл. Не велика штука боротися! Це кожний бик уміє! Але убити Святослава серед дружини його, це вчинок...

— Справді! — вигукнув Фарлаф. — Це вчинок Зігурда, що вбив Фафніра із засідки. По стежці сховався Фафнір до водопою, у ній викопав герой яму, а коли змії ішов по ній, вбив йому меч прямо у серце. Ніхто не називає цього зрадою. Піду ось і я...

— Під грати! — почулися за ними тихі слова, мов гадючий сик, а рівночасно голосно залунав добре відомий обом грізний голос князя:

— Взяти їх!

Шестеро чоловік кинулося на обох переодягнених змовників і пов'язало їх за одну мить.

\* \* \*

Високо палали вогні на пристані. На столах та скатертях валялися останки пиру, який корсуняни заставили князеві та його дружині.

Недогризені шматки напівкривавого м'яса, кості з вареної баранини та поросятини, кусні хліба, коржі, калачі. Великі мідяні казани з останками каші валялися довкола, похляпані пивом, медом та вином. У пісок були вкопані двовухі амфори з винами. Одні були порожні або навіть потовчені, довкола інших товпилися ще гридні, п'ючи та вигукуючи на честь ради міста та князя. Подекуди дзвеніли струни та сопілки, і співолюбні руські дружинники співали любовні та жартівливі пісеньки або хором заводили похвальні пісні князеві.

Скрізь панувала веселість і безжурність людей, що були певні перемоги над ворогом, що йшли у бій, мов у танець.

Лише у найдальшому куті півострова, під самим городським муром, було тихо і спокійно. Трохи не вся їда стигла у казанах і на столах, амфори стояли не порушені, бочки з пивом вітрились на вільному повітрі. Тут стояли табором варяги, але ні один з них не сідав за стіл. Деякі, що посідали були, повставали зразу ж і пішли у збір, що обступив на березі моря гурток людей.

Чотирьох прибічних дружинників з щитами та списами стояло на чотирьох рогах, а між ними у багряній мантиї князь у блискучому шоломі з золотистим гребенем і з мечем при боці. За ними видно було двох в'язнів, пов'язаних мотуззям, у порваному одязі, з забрудненим лицем та покривавленими руками. Позаду стояли старий воєвода Шварно і Мстислав, обидва у блискучих латах, з мечами в руках. Блиск огнищ відбивався у ясному металі кривавими рефlekсами, які падали на обличчя присутніх і надавала їм суворого, грізного вигляду.

Князь ступив на камінь, який прикотили варяги з-під городської стіни, і підняв руку. Громада замовкла, хоч маком сій, і лише з віддалі доносився гомін пируючих русинів.

— Хоробрі вікінги, мої вірні гридні, слухайте мене і замкніть судове коло довкола цих двох та мене, щоб розсудити між нами правду і

брехню. Як ви піддалися під мій провід, так я піддаюся під ваш суд. І якщо правда виявиться на моєму боці, стану і дам відповідь Фарлафові, коли він і де захоче.

Мовчки обступили варяги гурток і заговорили:

— Ти, князю, кажи слово! Від тебе йде правда! — казали одні.

— Фарлаф хоробрий воїн! — говорили інші.— У нього теж не було досі зради.

— Говори, говори! — закричали усі й замовкли, ждучи.

— Цей, тут присутній Фарлаф Ерікзен прийняв у мене службу, як ваш воєвода, і служив мені правдою кілька літ. За це одержував усе, чого слід жадати дружинникові, а крім цього, ще й вдяку князя і признання начального вождя.

По зборі варягів почулася мова одобрення.

— Але, — продовжував Святослав, — слабим був дух Фарлафа, а серце його тужило до більших скарбів та почестей, ніж я йому міг дати, і тому послухав спокусника грека Партенія, який за наказом грецького кесаря підмовив печенігів до нападу на мою прибічну дружину при волоці. Фарлаф мав залишити князя у небезпеці серед ворогів і вести вас далі аж до Херсонезу. Якщо мене були б убили печеніги, мав Фарлаф одержати певну службу і платню у кесаря...

— Як-то? — питали старші між варягами, — покинути конунга у бою — це зрада!

— Його життя належить до володаря! — казали інші.

У зборі настало замішання. Дружинники були крайньо озлоблені, раз тому, що не брали участі у бою, а також тому, що на них падала нечесть бути під проводом зрадника і боягуза, який тікає від ворога.

Але ось Святослав дав знову знак, що бажає говорити, і всі замовкли.

— Одне нападі не вдався. Боги допомогли мені розперішити степових вовків як слід, не осоромили мої герої давньої слави. Тоді грек Партеній підмовив Фарлафа убити мене мечем, а Фарлаф... згодився! Чули ви таке, хоробрі, вірні вікінги?

Хвилину мовчали варяги. Відтак скажений рев вирвався з усіх грудей.

Миттю заблищали сотні мечів та ножів, всі бігли пошматувати зрадників, що затіяли нечуване досі між скандинавськими героями діло: убити власного володаря. Цей вчинок кидав на усіх варягів страшну, чорну пляму, а коли б був сповнився, кров усіх цих синів далекої півночі не змила б її. Тепер могла її змити кров зрадника. Тому бігли усі виточити її з Фарлафа. Але Святослав розняв руки, вартові простягли списи і мечі, товпа здержалася.

— Заждіть, хоробрі мої,— сказав, — я не бажаю мести, лише суду!

Потім, звертаючись до підсудних, спитав:

— Чи признаєшся, Партеніє, до цього, що бажав зрадою погубити мене і моїх?

Грек упав на коліна.

— Владико, кесарю, — лебедів, — клянуся тобі богом, пречистою'та усіма святими, що це неправда... Це лихі люди набрехали тобі, бо бажують твоєї і моєї погуби. Кесар хотів таке вчинити, але я не згодився і відраджував печенігам... Це Фарлаф учинив, бо кесар іменував його



протоспатарієм... Я був би тобі все розказав, та боявся, бо варяг мечем грозив мені...

Партеній говорив скоро грецькою мовою і трясся увесь зі страху, його позеленіле лице судорожно скорчилося. Князь відвернувся з огидою від боягуза, деякі плювали з досади, а інші давали вияв своєму обуренню, викрикуючи:

— До гною з боягузом! Напоїти його гноївкою! На кіл з ним!

Але князь не дозволив варягам убити грека.

— Він не під вашим присудом, а під моїм, — сказав. — Я його сам покараю на цьому, що йому миліше від честі. Почекайте!.. Але ось ти, Фарлафе, чи також захочеш заперечувати вину?

Фарлаф мовчав.

— Як світ світом, не бувало цього, щоб варяг не то що покинув володаря, але ще приобіцяв його скрито вбити за гріш та почесні! Це нечуване, це страшне діло!.. І хто мав відвагу його вчинити, той повинен мати принаймні тільки честі, щоб признатися. Цим здійме він з свого роду хоч ганьбу, а потерпить лишень кару, яка змиє вину і нечесть.

Фарлаф поблід ще більше, але підняв гордо голову.

— Так, князю, і ви, товариші,— сказав твердо, — я піддався на мовам ось цієї гадюки, але Одін остеріг конунга, слава йому за це! Ази не бажали зради і погані і шлють мене на темний нальстранд, бо бажають зберегти сина і внука героїв від страхіття і ганьби Гельгайму. Я розумію тепер великорозумність князя та ласку богів, тому признаюся до вини. Судіть мене!

І з гордо піднесеною головою вкляк Фарлаф перед князем, а по зборі понісся гомін схвалення. До князя приступив Шварно і подав йому дерев'яну паличку, яку князь мав зламати над головою злочинця за знак смертного присуду. Але князь не вчинив цього. Рука з паличкою впала вздовж тіла, чоло нахмурилося, видно, князь думав над чимсь, і в ньому відбувалась внутрішня боротьба. Всі присутні мовчали, ждучи присуду.

Вкінці заговорив Святослав:

— Чи є хто у крузі, хто б не повірив у правду обвинувачення? — спитав, — якщо знайдеться такий, нехай підійме руку, а я зійду з каменя і передам йому провід на судищі.

Ні одна рука не піднялася.

— Коли так, то ти, Фарлафе, винен у зраді та віроломстві, і я повинен убити тебе... Але я прощаю тобі, бо у твоїх намірах була велич гадки підтяти одним ударом меча або ножа основу світу, усю величну будову моєї держави, долю Візантії та Болгарії!

У зборі хвилину панувала мовчанка, але потім знову почулися крики обурення.

— Так не може бути! Це сором! Це ганьба! Під грати зрадника! Його зрада на нас і синах наших! Під грати, під грати!

Святослав махнув рукою і відкинув подану йому паличку, а Мстислав розтяг мотузи, якими був зв'язаний Фарлаф. Товпа замовкла, а князь звернувся до Партенія.

— І тебе, боягузе, не стану я карати, бо мені жаль поганити чрев'ї роздавленим хробаком. Сором і ганьба тобі і твоїм. Твою віру сповідувала моя мати княгиня Ольга, і вона приносила їй честь. Мені здавалося, що вона є вірою благородних сердець. Тепер бачу, що і зрадники, і боягузи

теж можуть бути грецької віри, і я волю геройську віру батьків, що зрадника карає смертю, чим твою, що підносить його понад інших. А тепер дивись! Позад тебе стоїть син Воєслава, якого ти колись пограбував. Правда?

— Клянусь пречистою, — залебедів знову грек, — що це було з наказу...

— Калокира, знаю, — докінчив князь — але його тут нема, а у тебе майно чимале. Завтра збереш, як викуп за себе, тисячу гривен...

— Тисячу гривен! Христе царю!.. — крикнув грек, який зразу ж прийшов до себе, коли лиш почув, що князь його не буде страчувати.

— Мовчи, злодію! — гукнув Святослав. — Не торгуйся! Свого допоминайся у Калокира. Ці гривни передаси дружинникові Лютові, який їде на Русь з недужими вояками, для Мстислава Воєславича та рідні його у Залісся над Дністром. Доти не пущу тебе з прив'язі, доки човен Люта не допливе до гирла Дніпра. Берить його!

Чотири дружинники потягли грека з собою, Мстислав ішов за ними, а князь з Шварном збиралися і собі піти. Але варяги не пустили їх.

— Ти простив, князю, зрадникам, — сказав старий Рюар, — на це твоя княжа воля; але судовий круг — ні! Вікінгові невільно прощати зраду, ні віроломство.

— Я не бажаю смерті цього гридня! — відповів князь суворо.

Але ось обізвався Фарлаф, що весь цей час стояв на колінах — непорушно, закривши очі руками.

— Дякую тобі, князю, за ласку, але вона зняла більмо з очей моїх, і я бачу, яке страшне затіяв я у лукавому моєму серці. Такому серцю не слід

уже битися у грудях. Я мушу понести кару, бо як ні, то сам найду дорогу до свого серця тим самим мечем, котрим бажав пошукати твого, і змию ганьбу зрадника ганьбою самовбивства.

— Під грати! Під грати! — ревіли вікінги.

Кілька з них приволокло незабаром кільканадцять залізних штаб, яких чимало везли купці на продаж у Херсонез. Прути ці зв'язали у грати, а потім прив'язали їх Фарлафові до хребта. Фарлаф не пручався і послухно пішов на берег моря. Кілька сильних мужів несло грати. Потім скинули грати з берега у воду так, що вони, падаючи, накрили собою Фарлафа.

Вода була мілка, але вага заліза не дозволяла прив'язаному зрушити з місця. Власне треба було зрадника кинути у гноївку, де він згинув би скоро. Тут мучився довго. Довго шуміла вода, бовтана нелюдськими зусиллями тонучого у мілкій воді міцного мужа. Раз у раз появлявся над водою то один, то другий ріг гратів, але вкінці все стихло. Вода заспокоїлася, і лише місячні блиски переливалися на цьому місці живіше, ніж деінде.

Серед гробової мовчанки засів князь з варягами до вечері.

## Х. У ДОРОСТОЛІ

За широко розлитим Дунаєм заходило сонце і кидало криваві блиски на дзеркало води. Білі тумани рожевіли над водою у зареві, а у них губився майже зовсім лівий берег ріки. З широких рівнин Лівобережжя дув душний, гарячий вітер, а з величезних дунайських плавнів неслися жаб'ячі хори та крики болотяної птиці. Усьому давав міру птах гупало, що раз у раз обзивався у мокляках: "Гуп, гуп!" Слідом за цим чувся клекіт бузьків, гострі голоси журавлів та чапель, а з другої сторони, з правого берега, відповідали їм голоси перепілок, що серед піль та левад збиралися до сну. Надходив вечір.

У городі Доростолі зачинили брами, а руські вартові почали ходити по стінах города та замку. Населення города — болгари, греки і чимало таки русинів — варило вечерю і збиралося у підсінях повечеряти при смолоскипах або оливних лампах. Пахощі, які йшли від жареної баранини та риби, долітали і до вартових, їм снівся повний горнець гороху з солониною та кухоль вина. Один за одним кидав оком на замок, де всі вікна горіли ясними вогнями. Там пирував патрицій Калокир з руською дружиною, бо саме нині прибіг гонець з вісткою, що Святослав розбив на порогах печенігів. Вартові чули співи та крики охмелілих товаришів і розглядалися довкола... Ніде ні живої душі, а тут печеня так і надить до себе і м'яка вовняна постіль манить солодким спочинком. І один по одному вартові тікали по хатах і до не лише по руських, але і по болгарських, бо не один із княжих людей мав уже тут на чужині хату і рідню. Добра, тиха вдача русина находила навіть серед страшної війни розраду і щастя у мирних болгарських хатах, і багато з них думало провести увесь вік на Дунаї. Такі самі плавні, як на Дніпрі, були і тут, а мова і звичай були дуже схожі.

Через три роки після приходу Святослава Доростол ставав уже напівруським. містом.

Між тим серед гамору та співу пирували гридні воєводи та дворяни у великій гридниці на замку. У прохолоді товстих мурованих стін розкошувалися гості їдою та напитками, а на начальному місці сидів Калокир у кесарській багряниці і показував усім веселе, безжурне і ласкаве лице.

Але під брижками мантиї гралася рука двома табличками, зліпленими воском. Було це письмо, яке одержав перед хвилиною через спеціального посланця. Годі було читати його у присутності воєводів. Тому встав і підняв чарку вгору.

— Мовчати, мовчати! — загуділи голоси, і гамір у гридниці зразу стих.

— Братія і дружино! — почав Калокир, наслідуючи спосіб Святослава.  
— Разом з вісткою про перемогу одержав я від патріарха Василя письмо. Воно, певно, дуже важливе і тому бажаю прочитати його вам.

— Читай, читай! — сказали воєводи.

— Читай! — загули гості.

Калокир розліпив таблички. Легко здригнулися риси його лица, коли пробіг письмо очима, але плавно, не спиняючись, прочитав:

— Кесар Іван Циміській вийшов з військом з Царгорода і прямує у Македонію. Бережіться! У нього п'ятнадцять тисяч пішого, а тринадцять кінного війська. Ідуть на малу Преславу...

Прочитавши, спитав:

— Що ж нам робити? Святослава нема, мусимо рішити самі.

— Що тут рішати? — закричало разом кілька воєводів. — Підем завтра досвіта у Преславу, заберемо Свинельда і, поки князь вернеться, розперіщимо ромеїв, мов яструб курей.

— Так, так! Перун їм у тім'я! — ревіла товпа.

— Вичистимо хату на його прийом! — кричали деякі.

— Слава князеві! — гукнув Калокир.

— Слава, слава-а-а! — повторили присутні і випили вино з чарок.

Калокир сів, але його лице не виявляло загальної радості. Воно було бліде, а на чолі з'явився вираз глибокого суму. У письмі було зовсім не те,

що читав Калокир дружині. Він знав, що ніхто з-поміж неї не вміє читати грецького письма, тому подав усім відомість, яку хотів. В листі ж було написано: "Наша змова викрита. Рятуйтеся!". Ось і все.

Непевність та страх метали душею патриція. Якщо не втече, страшна кара може впасти на нього. Святослав понад усе гидився зрадою та брехнею і за це звик був карати смертю. З другої сторони, не простив би йому і кесар, коли б він покинув Доростол. Усі проходи крізь Балкани були в руках Свинельда, а нечисленне військо Циміскія мусило розбитися у проході об опір переважаючих сил руських дружин. Калокир мав усунути дружини з проходів або пустити у Доростол ромеїв, які мали приїхати Дунаєм із моря. Але це друге було неможливе, бо Святослав не задержався у Корсуні, а просто наспів на Дунай, так що скорше мусив прибути у Доростол, ніж візантійський флот. Залишалось, отже, лише здійснити другий план, а саме, відтягнути дружину з Балканів. Як же це вчинити йому, що сам непевний був навіть життя, а не то княжої ласки?

Тяжко задумався грек, дивлячись на пируючих гостей, і лише хвилями спалахували у його великих, круглих чорних очах вогники.

І ось прояснилося його лице, видно, знайшов він вихід з скрути. Виглядилася зморшка на чолі і якраз брав у руки чарку, щоб випити до воеводів, коли раптом почулися: "Слава! Слава!". І його охопив невимовний жах, жах людини, що бачить перед собою тупе, біле вістря свіжозаструганого кола. Поміж дружинниками ступав у супроводі Партенія та гарного стрункого молодця у блискучій зброї — Святослав.

— Добро з приходом, приношу вам, браття і дружино! — сказав ласкаво. — Здоров був, Калокире! Бачу, ви гарно забавляєтеся, п'єте, пируєте, то ж дайте і нам!

Метнулися слуги подавати їжу, сам Калокир, позеленілий з страху, зірвався з сідала і вхопив у руки якесь блюдо та ніс його князеві. Цей добув ножа, врізав два чималі кусні, подав один Мстиславові і мовчки

почав їсти, не дивлячись на інші страви, кшіри, приправи, та вино. Мстислав їв також, вп'яливши очі в Калокира, і бачив його стурбованість та тривогу. Він раз у раз підсміхувався, а цей усміх дратував незвичайно нещирого грека.

— А чому то у вас, — спитав знічев'я князь, — нема на стінах варті?

Тут звернувся до воєводів, а ці похилили голови, наче осліплені блискавкою мандрівники у глуху ніч.

— Хто з вас мав розставити варту? — питав князь далі.

— Прости деспота! — відповів за воєводів Калокир тихим, несмілим голосом. — Ми усі раділи твоєю перемогою, тому я запросив усіх на пир. Варта, видно, повтікала, але її розставив я сам ще звечора.

— То ти зле зробив, патриціє, — сказав спокійно князь. — Пир пиром, радість радістю, але повинності ніхто за тебе не сповнить. Ось і Хорс-Дажбог щодня виходить на небо, бо ніхто його не заступить у його долі. Він бог, а ти що? Жменя попелу, яку хто знає коли і де розвіє вітер по полі. Ти зле вчинив, Калокире! Нехай же тепер воєводи ідуть пильнувати місто, а ми посидимо та побалакаємо.

Воєводи вийшли, раді, що князь не лютився і не карав, а ті, що знали його краще, казали, що, без сумніву, ладиться якась велика подія, бо князь погідний і веселий. Разом з воєводами вийшло і чимало дружини, верхній кінець гридниці опустів.

Тим часом слова Святослава охолодили кров Калокира, мов зимовий вітер воду. Жменею попелу назвав його князь, — невже ж він думає спалити його живим? Лукавий грек тремтів та ждав кожного слова з уст Святослава, наче смертного суду. Князь доїдав тимчасом м'ясо та випив чарку вина, потім обмив руки у срібній мідниці і спитав:



— А чи це правда, Калокире, іцо ти висилав Партенія до Фарлафа та змовлявся з печенігами?

Коли б грім був луснув поблизу ніг грека, то не був би його більше поразив, ніж це, так нагло, без вступів, питання. Візантієць, вихованець цісарського двору, звик до всіляких каверз, підступів, прихованих злочинів, брехні, облуди, але зовсім не мав поняття, що це таке відвартість, щирість. Наче довбнею, вдарили його княжі слова. Він пустив з рук чарку, затрясся усім тілом, лице позеленіло, а очі підійшли під чоло, мов у трупа.

— Що?.. Як це?.. Звідки?.. — залебедів. Його вхопила гикавка, а зуб заскакував за зуб.

— Мені таке розказував Партеній! — додав спокійно тоном пояснення Святослав. В цю хвилину грек прийшов до себе. Коли Святослав дізнався про зраду від Партенія, то біда ще не була так велика. Калокир зібрав усі сили та всі здібності, які набув на візантійському дворі. Вмить почервонів і у крайній скаженості кинувся на Партенія.

— Рабе поганий! — заверещав. — То ти... ти... таку погань про мене... найвірнішого слугу — раба руського і болгарського царя розносиш і надієшся, що хтось тобі повірить? Скоте шолудивий... я на кіл тебе велю посадити... Дивись!

Тут Калокир вхопив ніж і, поки хто встиг йому перешкодити, вбив його досить глибоко у власну ліву руку. Тісна туніка, яку носив грек під багрянницею, обагрилася кров'ю.

— Дивись, рабе, дивись і ти, царю, і ви, гості,— закликав з палаючим лицем, — ось так я за свою вірність послідню краплю крові виточу... Як правда, що це кров пливе з моєї власної волі, так правдивою є моя любов і вірність у серці!.. Ти, тварюко, ти, трусе, ти, вонюче стерво, боявся за

своє собаче життя? Ось я тобі урятую його! Беріть його, — гукнув на переляканих служебників, — і посадіть на кіл.

Партерій кинувся назад, коли Калокир захопив за ніж, бо думав, що той його справді вб'є на місці. Але коли це не сталося, догадався, що все те лише гра. В удаваній розпуці упав до ніг розгніваного, молив і благав про життя, але не випросив нічого. Слуги вивели його з грідниці. Вийшовши, усміхнувся вдоволено, протягнув зігнені плечі і звернувся у бічні двері, де була його кімнатка, у якій бажав виспатися по кількадедній подорожі. Але удар п'ястком у карк повчив його, що його міркування не зовсім влучне. Відвернувся до наставника слуг, який штовхав його ззаду.

— Як смієш, рабе поганий, підносити руку на повірника його достоїнності? — обурився і глянув швидко в очі рабові, бо шукав у них виразу покори і покаяння. Але темні очі раба залишалися незмінними. У них десь на дні палав навіть маленький вогник прихованої злоби. Він мовчки вказував рукою на двері, за якими лежав замкнений майдан.

— Куди ведеш мене? — спитав Партеній вже покірніше.

— Як куди? — відповів наставник. — Може, не чув? — На кіл! Не пручайся, бо така воля пана, не гнівай його ще в останній хвилині.

Партенієві потемніло в очах. Від п'ят почали мурашки лізти йому по шкірі, а члени тіла терпли, наче у холодній воді.

— Що ти, — лепетав, — не зрозумів волі пана? Іди ще раз, поспитай, це ж не може бути! Вибити різками, видати на муки, втяти ногу, руку, ніс, уха, язик... видовбати очі... Але кіл? Ха, ха, ха!

Грек зареготав зразу якимсь страшним сміхом. Зуби вбив у долішню губу так, що аж кров спливала по бороді. І раптом упав Партеній на землю і заридав, захлипав плачем божевільної людини...

Наставник задумався. Може, справді наказ пана треба було інакше розуміти? Хто знає! Партеній знає хіба, що не вибрешеться, і, певно, не був би вертався у Доростол на погибель. Тому наказав слугам пильнувати в'язня, а сам подався у ґридницю. По хвилині вернувся.

— Зв'язати злодія! — гукнув. — За це, що зрадив князя і нашого пана та оббрехав його перед князем, умре на колі і то негайно.

І раптом почув грек, що якийсь голос шептав йому ніби до уха: "Твоя смерть є рятунком Калокира"...

Та гадка прошибла його блискавкою. Партеній посинів увесь і втратив пам'ять.

По хвилині почув, що мурашки підлазять все вище і вище, аж залізли йому в мозок. Збудився і чув, як його витягли на майдан і кинули на землю. Коли розплющив очі, погляд його упав на біле, тупе вістря свіжозаструганого паля.

І тоді нелюдський рев, рев звірячої тривоги вирвався з грудей нещасного...

Тимчасом Святослав звістив Калокирові, що ромеї ідуть з великою силою у Македонію. Кесар Візантії переміг остаточно арабів і Варду Фоку, свояка цісаря Никифора, якого вбив Циміскій. Ідучи, видавав цісар своє військо за болгар, і ці почали збиратися у ватаги, щоби кинутися на русинів.

— У нас діла на всі руки, — усміхнувся князь, — але ми його зробимо. Я залишусь тут та примучу болгар, щоб не пиндючилися, а ти, Калокире, підеш від мене у Переяславець та накажеш Свинельдові боронити балканські проходи від ромеїв, доки я не настигну... З тобою піде ще й Мстислав, бо Свинельд не молодий, а Мстислав— це голова, яких навіть у вас, греків, нема! Він перехитрив Партенія і Фарлафа.

Патрицій Калокир приглянувся докладно до молодця, а потім, усміхнувшись солодко, подарував йому великий перстень з самоцвітом.

— Це на добру дружбу, молодче! — сказав.

Молодець поклонився, але не віддав душі лукавому

грекові. Бистро слідив за кожним його рухом, бо дотеперішня служба навчила його, добре око й ухо не раз більше значить у життю, ніж не знати яка відвага й хоробрість.

Скоро вийшов князь з Мстиславом у терем, де мали обидва спочивати після дороги. Були самі, бо Калокир залишився у гридниці, де кінчився пир і дружинники розходилися додому.

— Князю, — почав тоді тихим голосом молодець, — що мені робити у Переяславці?

— Заступити Свинельда у Балканах і не віддати їх ромеям, хіба з життям. У цьому моя честь. Ти не знаєш, чому так. Ось бачиш, коли кесар Іван заколов кесаря Никифора, а труп викинув на сніг, взявся до правління мудро і діяльно. До мене послав послів, кажучи мені, щоб узяв собі нагороду, яку приобіцяв був Никифор, і йшов собі додому. Значить, що я й моя дружина, це ніби другі варяги, що їх можна дістати за гроші, скільки душа забажає. На те я відповів йому, що, крім окупу за міста, землі та болгар і за Корсунську волость, віддам йому решту й буду його другом. Але кесар став грозити мені, що поб'є та прожене силою, якщо не піду сам. Тоді я погрозив йому, що пошукаю його в Царгороді, і якби мене не покликала блаженна моя мати Ольга, певно, і духу роменів не було би по цей бік Боспору. Минулого року розбив Свинельд Варду Скліра з військом, а цього року хочу я сам доїхати кінця Царгородові, як доїхав Ітилеві, Саркелеві та Болгарові. Перемога залежить від проходів крізь Балкани. Тому пильнуй їх, як ока в голові.

Молодець задумався.

— Не во гнів тобі, княжа милість! — спитав по хвилині.— Чому ти не стратиш Калокира? Припечи його вогнем, і він усе виспіває і не одну тайну зрадить, про яку нікому і не снилося. Я чомусь йому не вірю, як не вірив Партенієві і Фарлафові.

Святослав засміявся і поплескав рукою по плечу молодця.

— І я йому не вірю, але вірю, що не буде вірнішого раба, ні гридня від нього, якщо нам пощастить. Ти за ним слідитимеш, а коли пройде небезпека, так ти не питай, лише бий, а як вб'єш, то не признавайся, бо скажуть, що ти псів б'єш. — Тут князь засміявся гірко. — Мені, бач, його треба. Багато ромеїв не любить вірменина Циміскія. Патріарх Василій не раз зраджував його плани. І Калокир має у Царгороді своїх прихильників, тому я його мушу до часу шанувати.

— А все-таки я його боюся

— Ха, ха, — засміявся князь, — я ні, але я не люблю його.

І Святослав з огидою тріпнув пальцями.

При вході з княжого двору вони побачили, що на майдані зібралася чимала товпа людей довкола високого чудовища, що дивилося на них величезними темними ямами очей. Святослав здригнувся. Мстислав мимохіть подався назад.

— Пар... теній! — прошептав.

— Бідолаха! — сказав князь. — Коли б я знав, що його посадять на паль, був би його сам велів убити топором або лишив у Корсуні ловити рибу.

Партеній сидів на палі, що пробивав йому нутрощі і власним тягарем вганяв тупе дерево чимраз глибше собі у тіло. Страшна розчіхрана голова з запалим, сірої фарби лицем дивилася темними ямами очей на глядачів, наче з зачудуванням і з страшною розпукою. Голова ця коливалася на всі сторони, немов бажала з усіх сторін якнай докладніше приглянутися до князя.

Той відвернувся і плюнув. Мимо своєї суворой вдачі, мимо того, що не боявся ні смерті, ні ран, благородна душа його не зносила і не любила непотрібної жорстокості.

## ХІ. БИТВА НА ДУНАЇ

Коли наступного дня Мстислав із Калокіром вибрались у дорогу, у Доростолі кипіла вже робота на всі руки. Вояки гострили зброю, ті, що мали коней, чистили і годували їх, готували борошно та сушене м'ясо на поживу, шили або лагодили одяг, — словом, нагадували собі всі ті дрібниці, від яких часто-густо залежить успіх походу, а за які не думає недосвідчена людина. Зле зшитий кафтан, невігідний чревій, зігнутий шолом, заржавілий меч, зле прибитий цвяшок у щиті можуть бути причиною нездатності до бою, недуги або і смерті вояка.

Військо Святослава складалося з досвідчених вояків. Усі ті мужі провели вже на війнах та походах по кілька літ без перерви. Тому-то і не забували про потрібне. Опівдні причалили човни з дружиною, яку привіз Святослав з Києва. Варягів відправив князь таки зразу ж у Царгород, бо не довіряв їм, а й вони самі радо покидали табір, у якому їх вождь став зрадником. Все-таки з жалем прощалися вони з князем, хоч не противилися його волі. Значного подарунку, який дав їм на прощання Святослав, не хотіли, а Рюар заявив від імені товаришів, що за зраду дарунків не дають, ані не беруть, га поручився словом вікінга, що ніхто з його людей не підійме меча на руські дружини.

Варяги відплили, а слідом розійшлися у різні сторони краю воєводи з дружинами "примучувати" болгар.

Незабаром виявилось, що лише бояри, у жилах яких пливла турецька кров, тягнули за Візантією. Простий народ слов'янського роду дружив з русинами і радів князем, що дані не брав, ніяких ворогів до краю не пускав, з мужиком поводився людяно і ласкаво. Усякому було рівне право перед лицем князя. За вбивство або покривдження простолюдина карав князь бояр і не бояр однаково строго і справедливо.

Саме ця справедливість стягала на нього ворогування грецьких вельмож та болгарського боярства. Чудеса розказували греки про жорстокість Святослава, тому слідом за вісткою, що Циміській вирушив у Царгород, піднялися вельможі і почали ворохобитись. Протягом місяця поверх вісімдесяти ворохобень здавила залізна рука князя, а голови проводирів поспадали з плечей.

Але ось прибігли болгарські мужики з-над дунайського гирла і донесли, що флот з Візантії вплив у ріку.

Святослав був тоді у Русці. Почувши новину, сів негайно на човни і поплив вниз рікою. З ним було до трьох тисяч озброєних воїнів і п'ятдесят чайок. Греків було удвоє більше на високих галерах. На передніх мостах мали вони дула, якими метали грецький огонь, тобто стріляли мішаниною селітри, сірки і вугілля та кидали на чималу віддаль клубки клоччя, насиченого смолою та скальною олією. Ніхто не знав, як це греки робили, але вояки Святослава знали, що це не є ніякі чари та що при відважному швидкому нападі не допоможе ворогам і це.

На наказ князя, їхали чайки одна за одною повз південний берег, так що з ріки не було їх видно. Якраз напроти Доростолу наткнувся Святослав на греків. Попереду пливли три галери, які, видно, бажали переплисти повз город, щоб причалити до берега вище. Тоді Святослав видав наказ спинитися.

У прибережних очеретах сховалися човни, і лише човен князя стояв посередині ріки. Залога веслувала у протилежному напрямку, щоб удержати човен на місці проти течії. Стоячи на носу, князь вивчав де й коли йому ударити.

І ось помітив скоро, що між тими трьома передніми суднами і рештою флоту є чимала відстань, щонайменше годину плавби проти течії. Крім цього, побачив він, що головна сила греків підпливає все ближче до города і стає довгим, подвійним рядом. І бачив Святослав, як на пристані настав рух, як лучники бігли до води та спихали човни з берега. Видно, старий Шварно готувався напасти на галери чайками.

Але ось на помостах галер з'явилися клуби білого диму, а слідом за цим на човни та прибережні хати упав дощ палаючих куль. По хвилині дійшов до ушей князя сильний гук, один, другий, третій, над пристанню закрутилися у повітрі чорні дими пожеж...

Тоді князь задув у ріг і, наче бджоли до матки, наввипередки висувалися з очеретів чайки і кинулися товпою на три галери. На них були також дула до кидання грецького вогню, але всього знадіб'я під рукою не було. Заки його приготовано, чайки були вже під боком суден, а хмара стріл покрила передні та задні помости. Почулися зойки та крики побитих, а між тим цілі рої дружинників з ножами в зубах полізли вверх по стінах помостів. Греки почали руками кидати свої вогневі кулі, і кілька чайок загорілося яскравим полум'ям.

Однак русини не дуже цим журилися. Огненним дощем упали вони самі на ромеїв і, поки хто зміг би з'їсти двоє яблук, не було ні одного ворога в живих. Поміж веслярами було багато болгар та русинів. Цих звільнили, персів і арабів кинули у воду, і за хвилину опісля галери їхали далі у тому самому напрямі, що й раніше, але з зовсім іншою залогою. Біля берега велів Святослав порубати дві галери сокирами та навантажити сухими дровами третю. На неї перенесено також усе знадіб'я до грецького вогню, на якому не зналися варвари півночі, а було



його там чимало. Швидко упоралися дружинники і з цим, не догадуючись ще про план князя. А він сів знову у човен і крикнув:

— А нумо, браття, вперед! А й цього грецького черевня беріть з собою. Треба його віддати землякам. Побачите, що йому незадовго з радості черево трісне.

Всі засміялися і зрозуміли вмить, що мав на увазі князь. Взялися за весла, і незабаром весь флот човнів плив довкола галери, наче гусята за гускою, до Доростольської пристані.

Греки занепокоїлися долею висланих галер. Бачили напад човнів, але не думали, щоб їх судна так скоро потрапили до рук ворога. Коли побачили, що одна галера повертається, думали, що вона одна врятувалася і тікає від ворога. Але ось галера близько... Ще хвилина... І з галери почали вискакувати у човни веслярі, але не грецькі, лише руські дружинники, потім човни, наче стадо горобців, розскочилися на всі сторони, розгортаючись у довгий лук, що замикав пристань звідусіль. Між тим на носі галери з'явився дим і бухнув у повітря сніп яскравого вогню. Несена течією, вплила вона між обидва ряди поприв'язуваних галер, і аж тоді побачили всі, що усе судно навантажене дровами та кулями від грецького вогню. За хвилину мусив вогонь дійти до них, а тоді горе човнам, що не втечуть завчасу.

Крик тривоги залунав на галерах, екіпаж перерізував линви, на яких стояли судна, одно наскакувало на одне, весла ламалися, люди падали у воду і тонули, бо нікому було їх рятувати. Не одна галера наїхала на іншу, а крізь пробиту в боці судна діру напливала вода до середини. Тут і там почали судна потопати, а з берега летіли стріли чимраз густіше, чимраз голосніше лунали оклики гриднів Шварна.

Ця залога города посідала в човни і йшла приступом на флот.

Враз страшний вибух оглушив усіх, а серед стовплених грецьких суден вирвався аж під небо височенний сніп полум'я. На всі сторони розлетілися, наче огневі птахи, палаючі кулі. Вони падали на помости суден, на вояків або у воду. Людей і кораблі охоплював огонь. Мов живі смолоскипи, бігали ромеї по палубах галер. А й у воді не гас огонь. Він розливався по поверхні ріки і плив широкою червоною плахтою за течією та пожирав усе, з чим зустрічався.

Але ось нова небезпека надходила. Широкий лук чайок припливав чимраз ближче і ближче замикав грецькі судна до пристані. Ряд човнів густів чимраз більше в міру того, як лук коротшав. Попереду плила велика чайка з вирізаним з дерева на варязький спосіб змієм на носі. Там стояв у червоному плащі з добутиим блискучим мечем у руці Святослав!

Тоді панічний жах обхопив ромеїв. Вони аж тепер побачили, чия рука їх громить. Огонь на воді погас. Уламки галер, обсмалені трупи та палаючі судна сплили з водою і догоряли під берегом, а на уцілілі галери вдарили з двох боків з бойовою піснею на устах звідусіль руські дружини. Почалася різня.

Недовго вона тривала, ромеї здавалися, хто лише міг, галери було ограблено і спалено, а потім князь з дружинами подалися до міста, де міщани та руські гридні уже погасили пожежу. Всі раділи з перемоги, навіть болгари, бо ця перемога була перемогою справедливості над кривдою.

Однак на світі так, як день і ніч, літо й зима, міняються добро і лихо. На дні чари розкоші завжди є крапелька горя, а у найбільшому горі знайдеться зерно втіхи. Благо цьому, хто знайде одночасно одно й друге. Пізнав це князь Святослав таки тієї самої днини.

На майдані замку зібралася уся дружина князя, а воєводи числили убитих і ранених. Вони вислали дроворубів за дровами на костри та заряджували величаву тризну по загинутих.

Саме вийшов князь з гридниці, і військо починало вітати його окликами "Слава!", коли раптом задуднів здалека тупіт коней і юрба їздців в'їхала на майдан.

Виглядали вони страшно. На конях і людях висіли порвана упряж і одяг; погнуті лати та шоломи, порубані шити свідчили про люті бої, небезпеки та пригоди. Коні і люди були вкрай стомлені, на одних і других виднілись численні глибокі рани. З-під лахміття і ременів, якими були перев'язані рани, сочилася кров.

На великому білому коні, сніжну шерсть якого оббризкали кров і грязюка, сидів сивоволосий та сивобородий старець у погнутій та порубаній зброї. Застигла кров з глибокої, відкритої рани на чолі позліплювала білу бороду у кривавий віхоть, а впале лице і червоні очі додавали ще виразу лютості грізному лицю їздця.

— Свинельд! Свинельд! — закричали дружинники і кинулися до прибулих.

З трудом зіскочив воєвода Свинельд, кремезний та тугий шістдесятилітній старець на землю, але не міг, як завжди, скорим кроком підійти до князя. Ноги попухли йому від довгої, безперервної їзди, тому поволі підійшов воєвода до дверей.

Князь зморщив брови і довго приглядався до вершників. Губи князя тремтіли раз у раз із лютості чи зворушення, але, видно, він зрозумів і без розпитувань, що сталося, бо спитав лише:

— Тільки усіх?

Свинельд мовчки кивнув головою.

— Іди у хату, обмийся і приходь до мене на вечерю!

Грізно насупившись, пішов князь у свою одрину, а невдовзі поволікся туди і Свинельд, обмитий, з перев'язаною головою.

— Сідай, воєводо! — сказав Святослав, а сам ждав, поки Свинельд з'їсть вечерю, і ходив нервово по кімнаті. З майдану доносилися крики дружинників. У цих окликах звучало спершу здивування, потім жаль, а вкінці лютість, гнів, жадоба помсти.

— Це гаразд, що дружина гнівається, — сказав Святослав, — ще не усе пропало.

— Пропаста, то воно пропало, — відповів Свинельд, — але можна втрачене відбити.

— Переяславець упав?

— Так!

Князь тупнув ногою з досади.

— Як же те все сталося, розкажи все, але коротко!

— Ба, тут нічого розказувати! — відповів воєвода. — Ги знаєш, князю, що я служив уже твоєму батькові і тобі ще послужу, доки життя мого...

— Ба, не знати, хто з берега! — кинув, наче пророчим духом пройнятий, князь.

— І знаєш, — продовжував Свинельд, — що у мене нема ні рідні, ні майна, бо й нащо? Тому пильную свого, так що ніхто не може сказати: Свинельде, тоді зрадив ти свою славу, завів дружину у загибель, лихе порадив князеві...

— Правда, — підтвердив князь, — і я не хочу, щоб ти оправдувався, а лише бажав би знати, яка сила чи підступ перемогли тебе, залізний старче!

— Ба, коби знаття! — нахмурився Свинельд. — Ось ніколи ще таких дивних речей не діялося при мені. Перш усього дізнався я, що Циміській іде на мене з військом. Іде? Ну, нічого! Обсадив я проходи у горах, а сам збираю дружину у Переяславці, щоб обійти ромеїв одним проходом та ударити ззаду, коли вони вовтузитимуться при другому...

— То ти це добре вигадав, коли б був зйав...

— То не був би посилав цієї грецької тварюки, Калокира, — докінчив за князя воєвода.

— Еге ж! — кивнув головою Святослав.

— Калокир наказав мені іменем князя постягати усі залоги з гірських проходів і йти у Доростол, бо Циміській іде туди берегом моря, а тут є лише третина його війська з Вардою Скліром на чолі.

— Га! — крикнув Святослав. — Що за Див учив його цієї гадючої хитрості! Це страшні люди, ті греки, Свинельде, слабі, боягузливі, але небезпечні, мов отрута, мов трупяча їдь! Але бачиш, тут є дещо і твоєї вини і моєї, що послав тобі молодяка замість зрілого мужа. Чи тобі Мстислав нічого не казав?

— Мстислав? Який Мстислав?

— Воєславич!

— Син старого Тура, що ще з Ігорем ходив на Царгород?

— Той самий!

— Але ж, князю! — усміхнувся Свинельд, дивлячись на князя здивовано і не знаючи, видно, що думати про свого князя. — Адже обидва сини Воєслава згинули від печенігів під Києвом...

— Це їх брат! Він мав мій перстень і повинен був стати на чолі воїніз, що охороняли б проходи, бо я бажав пощадити твою сиву голову від трудів. Чому ж ти не послухав його?

Свинельд зірвався.

— Князю! — вигукнув він. — Клянуся богами, мечем, кістями батьків та твоєю дорогою головою, що ніякого Мстислава і на очі не бачив. Бачив я справді перстень, ось цей, але на руці Калокира!

І старець показав князеві на пальці перстень з двома перлами та рубіном.

Мов уражений громом, дивився князь хвилину на блискучий камінь, що кидав довкола криваві блиски, а далі закрити лице руками.

— То значить, що він згинув, убитий гадюкою греком, — застогнав, — і то вже третій, останній з роду у розквіті літ. Справді, не брехав старий Путята, коли казав, що я запропащую молодь краю для своєї слави. Ось яка була моя плата за те, що Мстислав урятував мені життя!

— Не падькай, Святославе, — втішав Свинельд, — хто не йде інших бити у чужину, того чужі у хаті знайдуть! Хто лише борониться, той завжди програє...

Князь відняв руку від лица, його очі горіли лютим огнем.

— Де ж ця тварюка? — прохрипів. — Я йому всі кишки випорю з проклятого черева... Я йому...

— Послухай, почувеш! — заспокоював князя воєвода і, не тратячи часу, розказував далі. Святослав сопів ще хвилину, вкінці поборов злість і слухав уважно оповідання Свинельда.

— Ледве мої відділи виїхали на рівнину, ромеї перейшли на цей бік Балкан і рушили на Переяславець.

Тоді я задумав обійти їх ззаду і вирушив з кінними гриднями, щоб об'їхати їх. Пішу дружину залишив я у городі. Але ромеї йшли, мов на крилах Стрибога. Піші візантійці пішли зразу приступом і вдерлися у город. Тоді я ударив з засідки на них, а було у мене до двох тисяч комонників. Ледве я, однак, вивів своїх перед город, коли звідусіль почали з'являтися кінні відділи ремеїв. Було їх у вісім разів більше, ніж у мене. З нападу мусили ми перейти до оборони, а знаєш, князю, що значить оборона комонників. Нас рубали, мов ліс, мов збіжжя жали з усіх боків, вкінці ми побачили, що і дружини у городі втратили силу відпору і б'ються вже по хатах. Нарешті місто загорілося, і тоді знали ми, що все пропало. Тому повернули коні і пішли пробоєм туди. Половина нас лише залишилась, і не знаю, чи десятиох знайдеш, які не були б ранені. Ось і все!

Святослав заспокоївся зовсім. Грізна небезпека вернула йому всю силу духу, і довго він радився ще з Свинельдом і Шварном, як зустрічати ворога під Доростолом.

## XII. НА ЗАБУТОМУ ОСТРОВІ

Так-то страшенна хуртовина розгулялася у медом та молоком пливучій Болгарській землі, та лиш Мстислав не знав про це. У невеличкій, але ясній кімнатці у вежі сидів він уже три дня ув'язнений і думав про свою нещасну долю, скаженів, згадуючи, як то його сюди

запроторили. З вікон обіймав його зір обидва береги Дунаю, правий ближче, лівий далі.

На маленькому островці біля правого берега ріки стояв замочок: вежа, два муровані будинки, довкола забороло з круглими приставками по рогах, ось і все. Сам острівець був підмоклий і багnistий, а весною він у значній частині покривався водою. На самому сухому просторі росло декілька яворів та орхів, по краях лоза, а далі очерет, шувар, осока, ситник, купчатка. Тут гніздилося безліч водяної птиці, що своїми криками та бійками розраджувала самотнього бранця.

Бранця?.. Звідки ж попався туди Мстислав?

Яким світом вдалося здорового, хороброго, та розумного молодця запропотири у цю безвихідну самітню, тоді як там, на полі, Перун провадив усіх його земляків на ворога?..

Мстислав підійшов до заграбованого віконця і глянув на хвилю, що невпинно, безнастанно плила-пропливала ген у даль, у безвість, мов людина, що йде сповнити якийсь важливий обов'язок совісті, мов життя, мов час... Хто б то міг за цією хвилею поплисти у даль, вверх рікою, на свободу, до своїх, до князя, до рідного краю...

При березі стояв маленький човник, а в ньому сидів в короткій сорочці без рукавів невеличкий собою чоловік та витягав з води верші, заставлені на рибу. Він брав одну по одній, вода спливала через плетінку у ріку, а рибалка заглядав одним оком до середини, примружуючи друге, і раз у раз видобував з верші більшу й меншу рибу, яка билася в його руках. Він, посвистуючи, вкладав її у берестянку, що висіла в нього через плече, та раз у раз поглядав на вікно вежі. Ось видобув досить великого карася та, показуючи на нього, гукнув поруськи: "А що, попався, карасю? Сидиш тепер, доки не облуплять та не кинуть у сковороду! Буде тепло, любо, мов за пазухою... Ха, ха!"



Мстислав відвернувся.

"Справді! — подумав, — саме так зловили і мене. Накинули мішок на голову, зв'язали і повезли. Аж у цій кімнаті викинули на долівку, дали їсти і сказали: "Сиди, бо пожалієш".

І думка молодця стала посилено працювати над розв'язкою загадки: "Чому і за що замкнув його Калокир у цей замок? Що грек був причиною цього, Мстислав не сумнівався. Мстислава в'язали його пахолки. Він бачив навіть, як убили двох його товаришів, тиверських гриднів..." "Що за причина?" — питав себе і не находив відповіді. Коли б Калокир учинив це з помсти, певно, не давав би йому вигоди, а замкнув би у льоху зв'язаного і під вартою, не годував би, як гостя, не поїв би, як князя...

Чванився йорш між бабками

Та зі свого роду.

За це бабки пішли в воду,

А йорш в сковороду!—

заспівав дзвінко рибалка під вежею.

І дивно! Пісенька ця надала гадкам молодця новий напрям, і він раптом розв'язав загадку. Мстислав пригадав собі, як не раз по дорозі розмовляв з греком та поволі, слово за словом, розказав йому всю свою службу князві і навіть про своє посланництво до Свинельда. Не дивно, що Калокир звелів його зловити і замкнути.

Але ось пахолки, що його в'язали, забрали від нього і перстень Святослава. На що їм він? Інших дорогоцінностей не взяли. Навіть перстень Калокира сіяв на паль' ці молодця... Цієї загадки він не міг уже розгадати.

Підійшов до вікна знову, бо надіявся побачити рибалку-сміхуна, але не помітив його ніде. Надворі наступав вечір — уже третій з того часу, як він тут перебував — а криваве зарево обливало звідусіль самотній замок. Мстислав помітив, що від правого берега ріки під пливав великий човен з кількома парами весел, на носі якого стояв у довгому вовняному плащі Калокир.

Молодець відразу пізнав це лице хижої птиці, худе, з великим носом та маленькими очима. У ньому було щось лисяче, а щось собаче. На голові мав патрицій звичайну плоску грецьку шапку, а під плащем — кафтан з золотистої парчі. Пурпуру на ньому не було, ані царської діадери. Всі мешканці замку — а було їх двадцять — вибігли назустріч. Попереду біг начальник варту у шкіряній куртці, набитій густо спіжевими гудзами, за ним дозорець в'язнів, видно, урядник війська, у темній туніці, перев'язаній попід пахами та нижче пояса, далі замковий сторож, а за ним рибалка, що був, як здається, слугою чи помічником сторожа. Він ішов позаду, підскакуючи і розмахуючи руками, та щось, видно, говорив, бо дві жінки, які стояли біля входу до більшого будинку, аж падали від реготу:

Іде, їде сум, сум,

Пильнуйтеся плітки,

Чути лоскіт та шум,

Бережіться щітки!

Бо ця щітка добре чеше,

Густий волос має,

Як розчесе, "буба" буде,

"Дурна хавка" — вкажуть люди,

Що міри не знає.

Буде плітці глум, глум!

— співав рибалка і кинув свою шапку так високо, що вона полетіла аж у вікно Мстислава.

— Мовчи, блазнюко, — гукнув дозорець, — хочеш щоб тебе почули?

— Чому ні? Адже на дворі кесаря блазнюкам найліпше, ха, ха, ха! І ніхто не займає, бо ніхто їх не боїться. А як почує цей варвар вгорі, то й байдуже, бо дурний.

— Все ж, може, мудріший, ніж ти! — засміялася молодша з жінок.

— Куди йому до мене! Він копирсається, не їсть, не п'є, свариться, за що його держать під замком, а я був розумніший...

— І став блазнюкою! — докінчила друга жінка.

— Деспот їде! — загомоніли вояки, що стояли двома рядами по обидва боки стежки, яка вела від пристані.

Побачивши здалека Калокира, молодець не хотів зразу вірити власним очам. Коли однак грек ступив на острів, а уся залога привітала його окликом, молодець переконався, що це він, а рівночасно страшна гадка пронизала його серце блискавкою.

"Зрадник, — подумав, — очевидячки, зрадник. Адже ці вояки внизу — ромеї, а він їм наказує. Значить, що він зрадив князя, дружину і мене!"

І скажена лють огорнула його і почала давити за горло.

"Прибуде він сюди... кинуся на нього і, будь що буде!"

Хвилину сопів люто, коли нова гадка майнула в його голові.

"Він узяв перстень Святослава... Га! Тепер уже знаю, на що. Він одурить Свинельда, як одурив мене. Ах, дурень, дурень, дурень! Без сумніву, темні сили Ненаситця побили мій ум сліпотою за перемогу над поганими. Рибалка-сміхун, без сумніву, мудріший від мене!.."

Мстислав розібрав усе, що почув нині від цього дивовижного чоловіка, і якийсь голос сказав йому у душі, що цей рибалка звертав свої пісеньки та слова саме до нього і давав йому поради. І він глибоко задумався, а коли за дверима почулися кроки та скрегіт засува, обдумав уже добре, як йому вести себе з хитрим греком.

У кімнаті було вже темно, бо Калокир спочивав у замку після довгої дороги. Заспокоєний та врівноважений, очікував молодець прибуття гостя, бо тепер не сумнівався зовсім, що патрицій приїхав до нього. Аж ось розчинилися двері й у кімнатку ввійшов сторож з оливною лампою та килимом, а за ним рибалка з великим кошиком.

Килим розстелили на долівці, стіл накрили скатертю, а на ній почав рибалка розставляти блюда з стравами. Дозорець вклонився Мстиславові, який до всього приглядався з чималим зачудуванням, і заговорив болгарською мовою, якою, між іншим, говорили всі на острові:

— Достойний воєводо, знайомий твій, патрицій Калокир, просить тебе про честь прийняти його до себе на вечерю!

— З гістьми боги у дім приходять, — відповів спокійно і за давнім звичаєм молодець. — А чи патрицій Калокир скинув уже діа...

— Дивись, дивись, достойний воєводо, — закричав у тій самій хвилині рибалка, — ось ті плітки, що ранком наловив В'юн у Дунаї. Ади, які вони мовчазні. Коли б я так сидів у капусті, то співав би.

— Мовчи! — гримнув на нього дозорець. — Вибачте, достойний воєводо, він несповна розуму, у ньому нечистий сидить, але що добрий і вірний слуга, тож і держиться.

Між тим Мстислав здогадався, чому саме В'юн розкричався. Він, бач, хотів перешкодити йому зачепити словом Калокира. Тому усміхнувся приязно.

— Нехай співає і говорить, мені й миліше і відрадніше, коли його бачу, — відповів.

— Дядьку! Бай Коло! Чому твоя жінка продерла шкіру на карасі? — спитав В'юн. — їй жаби лупити, не шиби. Дурний карась. Хай би був присів тихо у верші та обернувся головою до хвоста, а, певно, найшов би вікно до втечі. Правда?

І В'юн почав витирати сльози обома кулаками. Дозорець зареготався, а Мстислав глянув швидко на В'юна. Без сумніву, під цими ганчірками був справжній друг і то неабиякий. Під маскою сміхунства ховався небуденний розум, опертий, видно, на чималому досвіді.

Раптом В'юн підскочив раз і другий, замахав руками, вхопив одного карася і став бігати від вікна до вікна. Вкінці став при цьому, що виходило на лівий берег ріки і, поки дозорець міг йому перешкодити, викинув рибу у воду.

На це кинувся дозорець.

— Що ти, сказився? — гукнув. — Геть мені відси!

І, видобувши з-під туніки наган, вперіщив біснுவатого по плечах. Мстислав аж заходився з сміху, хоча зовсім не хотілося йому сміятись. Він кивнув лише головою В'юнові, коли цей обернувся.

— Я розумію його! — сказав. — Він жаліє карася, що дав себе зловити, і бажав його пустити на свободу. Тому вибрав те вікно, крізь яке найкраще було рибі виплисти у море. Правда, В'юне? \$

Але В'юн був уже в дверях.

— Бай Коло, Миколо! Дозорце, дядьку, чоловіче, нагаю! — репетував. — Біжи, біжи, суміде!

— Деспот іде! — пояснив дозорець і вийшов, а за ним В'юн. Але коли виходив, глянув на Мстислава ясным поглядом, поклав ліву руку на серце, правою вказав на вікно, крізь яке викинув карася, і щез.

По хвилині ввійшов у кімнату Калокир.

— Здоров був, воєводо! — сказав весело. — Що ж, друже, скучаєш?

Мстислав поклонився.

— Скучати не було ще коли, — відповів, — бо думав увесь час, звідки мені така халепа випала сидіти у заперті.

— У заперті? — усміхнувся грек. — Але двері відчинені, чотири вікна для виду і віддиху...

— Але свободи нема, князя, дружини, боїв...

— Молодий ти ще, достойний воєводо, — усміхнувся приязно грек, — не дивно, що у тебе душа рветься до діл. І я був колись таким, ганявся за

відзначенням, майном, а тепер рад би спочити. Одначе коли у тебе є охота покинути цей забутий острів, то, вступивши на службу кесаря, досягнув би все, чого бажаєш, ба й більше...

Кров ударила молодцеві до голови, в очах потемніло. Здавалося, що він кинеться на зрадливого грека та роздавить, мов гадюку.

Але добрий дух спинив його. Він підняв очі на грека, і їх погляди зустрілися. У очах Калокира тліла іскра цікавості, мов у того, що, давши ворогові отруту, слідить за наслідками.

— Годі мені покидати князя! — проговорив з трудом молодець.

— Ба можна служити кесареві, не покидаючи князя...

— Як Фарлаф... — вирвалося у молодця.

— Пусте балакання! — засміявся нагло грек. — Вечеря холоне, а ми про торішній сніг. Сідаймо!

Посідали і почали їсти. У кімнату ввійшов дозорець, принісши у срібному відрі снігу. З цим снігом змішав вино і подавав його у позолочених кубках. Після вечері подав рушники і теплу воду та запалив кадило. Синявий пахучий дим наповнив кімнату тоненькими смугами, і душа молодця розпливалася у розкоші, омрачена вином і пахощами.

— Чудово ви, греки, живете! — сказав він.

— Чудово?.. У цій норі? — засміявся грек і почав недосвідченому молодцеві описувати візантійський двір, з його блиском, величчю, розкошами, широко розводився над почестями, які міг би здобути Мстислав у Царгороді. І хто знає, чи не вдалося б прехитрому грекові знайти незіпсовану, мрійливу душу молодця, коли б не Фарлаф, його зрада та страшні грати на курсунському березі...

Була вже пізня ніч. Калокир пив, їв мигдаль, сухий виноград і фіги і розповідав безупинно. Мстислав відчув скоро, що вино йде йому до голови, тому не пив, лише слухав і слухав, а хвилинами кидав лише питання або дивувався.

— Ну і що? А як? Пробі! На Перуна!

І ось саме у цій хвилині, коли одушевлений молодець бажав просити грека, щоб дозволив йому прожити час неволі у Царгороді, за вікном на яворі обізвався пугач, раз, удруге, втретє.

Здригнувся Мстислав... Наче марево, промайнуло йому перед очима воскове лице Воєслава і почулися слова: "Де подиблеш Калокира, приложи йому меч..." Молодець потер чоло рукою і відсунув чарку. Свідомість в одну мить вернулася до нього.

— Достойний патриціє! Що буде зі мною, якщо я не поступлю на службу до кесаря? — запитав він.

Калокир скривився.

— В такому разі, воєводо, залишишся тут в неволі, бо я знаю, що ти був князеві найлюбішим дружинником, і він за тебе віддасть багато бранців.

— О, так, — вигукнув Мстислав, який раптом зрозумів, чому Калокир так з ним падькається, — навіть тебе, достойний патриціє!

Грек почервонів і замовк. Його намір відгадав цей недосвідчений молодець. Він з подивом глянув на Мстислава.

"Шкода, превелика шкода такої голови для цього ведмедя!" — сказав про себе.



Дальша розмова велася уже про війну, і Калокир почав зразу перебільшувати успіхи Циміскія. Але і тут спинив його молодець.

— То значить, — сказав він, — що Святослав мусить уступати перед вашою кіннотою, але вам ці перемоги коштують багато людей і часу, і ви не в силі розбити його як слід. Здається, буде облога Доростола. Чи не так?

— Облога вже є,— відповів Калокир, — але б'ються під мурами, не на мурах.

— Ага! Князь бажає мати забороло від ваших катафрактів.

— А й у нього ще до тридцяти тисяч війська.

Молодець підскочив з лави, на якій сидів.

— Ха, ха! То ще надвоє баба ворожила.

— Так, — сказав Калокир, — надвоє! І тому держу я тебе тут. Не буду я тебе силувати йти на службу до кесаря, але держатиму тебе тут, бо ти — моя безпека.

І вийшов.

### XIII. ВТЕЧА

Наступної днини від'їхав Калокир, наказавши пильнувати бранця день і ніч, але мав також сторож подбати і про усяку вигоду для нього. Видно, хитрий грек не бажав робити Мстислава своїм ворогом.

Поплив день за днем одноманітно, нудно, без змін та радості, а тут мучила його серце туга за своїми і непевність, що діється з князем та

дружиною. Не раз згадував Мстислав і Залісся, Калину, Рогдая, Власта, Люта... Часом жалів навіть за Круком, якого мусив залишити у Києві. Як дуже придався б йому цей вірний друг у його нудьгуванні. Рибалка В'юн щоднини приходив тричі з сторожем прибирати кімнату, приносив їжу та напиток або виносив посуду. Але ні разу не можна було відверто побалакати, бо сторож не відходив від них ні на хвилину.

Крізь вікно, що виходило на лівий берег ріки і крізь яке викинув був В'юн рибу, бачив Мстислав також не раз молодого сміхуна, але цей здвигав лише плечима і тряс головою. Даремно посилав йому молодець німі питання поглядом та рухами рук, — сміхун не відповідав. І так минуло два місяці.

Аж ось одної днини впав сторож на порозі кімнати та викрутив собі ногу. Яким чином те сталося, не знав ніхто, і аж набагато пізніше дізнався Мстислав, що сміхун протягнув поперек темних східців мотузок. Сторож гукнув на жінку та вояків, і вони винесли його з кімнати вниз. З цього скористався В'юн і увійшов до Мстислава. Зразу почав застилати стіл і укладати на ньому блюда та дзбанки. Але коли вже затихли кроки вояків та падькання жінок на сходах, звернувся до Мстислава:

— Воєводо! — заговорив скороговіркою. — Я Рослав, син кметя з-під Іскоростеня, деревлянин. Вже два роки тому потрапив я в неволю і вдаю божевільного, бо мені так добре. Бував я у Царгороді, Адріанополі, Атенах і багато бачив і чув. Дурня, бач, ніхто не соромиться. Тому і остеріг я тебе і остерігаю надалі. Запам'ятай собі, воєводо, що ти не на Русі, а у грецьких руках, де словами закривають лише гадки, а висловлюють зовсім щось інше...

Мстислав горів однак з нетерплячки і церебив Рослава.

— Залиш це! Я тебе зрозумів добре і далі розумітиму. Ти мені скажи, що з князем?

— Князь відступив у Доростол і обороняється від болгар і греків перед містом. У чистому полі не витримає лава руських дружин перед панцирними комонниками.

— О, вони, певно, не візьмуть його силою! — вигукнув Мстислав, — він орел, а вони кури. Горе їм!

— Великою є сила Перуна — де правда, — але нема у нього, як і в Дажбога, брехні, підступу, грецького вогню, страшних метавок на огонь і каміння. Поки держиться князь у полі, доти гаразд. А раз замкнувся він у городі, то буде біда!

— Чому ж би йому тікати у місто?

— Їсти нема чого, людей багато, поживи мало, тому і сил не вистачає. Голод!..

— Тікаймо, Рославе! — сказав по хвилині. — Я мушу бути біля князя і перемогти або згинуть разом з ним. Допоможи мені!..

На сходах почулися знову кроки. Урядник охорони ішов заступати сторожа при вечері. В цій хвилині заспівав Рослав, мов півень, аж Мстислав відскочив.

— Хай не знає, бісова харя, що ми балакаємо, — сказав пошепки. — Я до втечі вже все зладив, не вистачає мені лише сталевого долота, аби виважити грату. Але сторож має таке знаряддя, і я спробую украсти його. А ось тут, — Рослав витягнув з кишені клубок мотузка, — мотузок. Спусти його мені крізь вікно, як обізвуся двічі пугачем...

У цю хвилину увійшов у кімнату урядник, хитаючись на коротких товстих ногах.

— Ква, ква, ква! — закахкав Рослав, тріпаючи руками, мов качка крилами. Мстислав не стримався і засміявся. Урядник почервонів з досади, але вклонився і сів за стіл. Він і в гадці не мав, щоб "біснுவатий" розмовляв з бранцем.

Але Мстиславові не хотілося їсти. Спокою не давала йому гадка, що, може, якраз у тій самій хвилині не мають його товариші що до уст вкласти. Він швидко закінчив вечеряти на превелике задоволення його товариша, який вважав себе у праві з'їсти все, що залишилось, і з противним плямканням змітав усе з столу.

Нарешті вийшов і він, і Мстислав залишився сам. Довго не міг заснути.

Раз у раз привиджувалися йому князь, Шварно, Лют, дружина, — усі голодні, з поблідлими лицами, знесилені, охлялі.

Коли молодець збудився, лице його було вогке від сліз, пролитих крізь сон. У ранішній молитві благав він гаряче Хорса-Дажбога послати князеві та дружині поживу і силу відбити ворога.

У журбі та смутку минуло ще кільканадцять днів. Аж ось одної днини покритися Дунай мрякою. Синяві клуби гнав буйний західний вітер униз по ріці, вривався крізь вікно у самотню кімнату на вежі, вдаряв вогким крилом об мури і понуро свистав у гіллі дерев. Повороніла дунайська хвиля, високі вали котилися від середини ріки до берега і з хлюпотом обливали підніжжя вежі.

При світлі оливної лампи сидів Мстислав у кімнаті і прислухався до понурого виття вітру та своїх невтішних дум. Сум, чимраз глибший, чимраз важкіший, огортав його. На молоде серце налягла самотність важким каменем і бралася задавити всі проблиски сили та діяльності. Мряка огортала його голову, тупо дивилися очі у темряву.

Коли раптом почув він двічі крик пугача у гіллі явора. Мигцем скочив Мстислав до вікна і спустив шнурок униз.

— Пугу! Пугу! — загудів пугач за вікном, а по хвилині витягнув молодець нагору мотузок. До нього прив'язав В'юн досить товстий ремінь від аркана, якого вживали болгарські та печенізькі їздці. Здивувався зразу Мстислав, але потім зрозумів, що по цьому ремені спуститься з вікна на землю. На кінці ременя висів клевець і долото. Головка клевця була обгорнута шкірою. І ремінь і шнур були вогкі. Надворі падав дощ.

Молодець зразу взявся за діло: підважив грати у вікні, що вдалося йому дуже швидко. Ніхто і не сподівався, щоб з острівця можна було втекти. Одинокий човен стояв на правому березі ріки, а на острівці було лише маленьке човенце В'юна, у якому лиш одна людина могла пуститися на воду. Тому ніхто не помітив, що іржа давно вже перегризла залізні штаби грат. По півгодині праці грат уже не було. Не було чути і ударів клевця, бо шкіра глушила їх, а свист вітру не допускав ніякого шуму до ушей вартових на сходах та біля пристані. Легко, мов кіт, скочив Мстислав на землю і побачив біля себе лежачу постать Рослава.

— Умієш плавати, воєводо? — спитав сміхун замість привітання.

— Слава Велесові, умію.

— Це гаразд. Стрибог розгулявся нині. Він і донесе нас, куди треба, і нанесе дощину, який затре всі сліди за нами. Ходімо, воєводо!

Зігнувшись, гнані вітром і дощем, пересувалися вони до берега. Тут їх ждало маленьке човенце, справжня оріхова шкарлупина, навантажена всілякими припасами, так що залишилось місце хіба для однієї особи.

— Роздягайся, воєводо, і пливи за мною. Ти не зумієш таким навантаженим човном керувати, а потім, — тут засміявся В'юн, — досить я намок, помокни і ти дещо.

— Нічого! Допоможіть водяні!

Молодець скинув одяг, а Рослав сів у човен і відштовхнув його від берега. За човном поплив Мстислав, придержуючись човна однією рукою. Скоро зникла у темряві за ними понура вежа забутого замку. Якийсь час виднівся ще у мряці вогник оливної лампи, а потім і він зник. Мряка, пільма і дощ обняли звідусіль утікачів, які мовчки посувалися до правого берега ріки.

І-ось зачорніла перед ними темна смуга, повна гомону, шелесту та плюскоту хвиль, це були прибережні очерети.

Молодець раз у раз зачіпав ногами об коріння шувару, підводних рослин, потім застряг у намулі.

— Лягай животом на воду! — радив В'юн і з здвоєною силою пхав човен до берега.

Аж ось з'явилися перші купини ситнику і купчатка, лозина та верби, а по хвилині вискочив Рослав на берег.

Мокрий та змерзлий, Мстислав теж вибрався на берег і одягнувся у свій одяг. Рослав дістав з човна два мішки, витягнув з одного вухатий дзбанок з затичкою.

— Напийся, бо вхопить тебе пропасниця, а тоді хіба вертатися прийшлося б.

Мстислав послухав. Цей простий чоловік вів його, мов дитину, і молодець слухався його, бо знав, що тут більше значить знання місця й

обставин, ніж досвід, хитрість, відвага та хоробрість. У дзбанку було міцне грецьке вино, і скоро відчув молодець, як приємне тепло розливається по його тілі.

— Що ж тепер? — спитав пошепки.

— А ось, глянь! — відповів Рослав, вказуючи на ріку за кільканадцять кроків від себе.

На темносірому тлі води чорніло щось при самому березі, наче пеня дерева.

— Що це?

— Це човен Калокира. У ньому є варта. Один спить до півночі, другий від півночі. Та нині, мабуть, обидва заснули.

— Де? У човні?

— Так.

— Ну, гаразд! Ось тобі долото! Коли дам знак, так ти цим долотом по голові того, що спить. Я займуся другим.

— Добре!

Тепер командував воєвода, бо Рослав добре знав, що лицар, який є любимцем Святослава, мусить бути неабияким борцем.

Проти сподівання, вартовий не спав, ані не сидів у човні, лише стояв, спершись на щит, на березі. Але шум вітру приглушив кроки Мстислава. Коли підійшли на сажень до нього, шепнув Мстислав до товариша.

— Бігом до човна!

Не роздумуючи, кинувся Рослав бігом.

— Стій! Стій! — гукнув вартовий і хотів було бігти за ним. Та в ту хвилину впало йому на голову щось важке, велике і м'яке. Це Мстислав ударив його з усього розмаху по голові... мішком. Почувся брязкіт щита, що падав на каміння, потім оклик "Кіріє!", і замовкло все.

— Рославе! — крикнув Мстислав. — Ти готов?

— Готов! А ти, воєводо?

— І я! Але мій ще живий!

— Давай його сюди!

Мстислав затягнув грека до човна, де лежав уже другий візантієць, як опісля виявилось, убитий долотом Рослава. Сміхун ударив його у висок, і череп лопнув від удару.

Вкинули молодці у човен мішки та виплили на середину ріки. Там вкинули у воду небіжчика, а другого, що був лише приголомшений ударом Мстислава, посадили за весла і плили аж до ранку.

Коли на світанку перед ними почала біліти вода, Іркермував Рослав човен до багнистого лівого берега ріки, де просиділи обидва весь день. Ввечері поїхали далі, а грека пустили живим. Не так то швидко міг він вернутися до своїх.

Усі грецькі та болгарські сили були по тому боці ріки. Тому не боялися зради. Рівно ж не боялися погоні, бо з острівця не міг ніхто вирушити без човна Калокира та чайки В'юна.



І так їхали вони ніччю, а вдень спочивали, доки не доїхали до Доростола.

Вже ранком тої самої днини побачили вони на обрії заграву пожарища, а коли зійшло сонце, чорні дими.

— Ось ми вже і дома, — сказав Мстислав.

— Ба, але годі буде дістатися у город. На ріці флот.

— Що ж робити? Підемо далі пішки. Згода?

— Твоя воля, воєводо, а богів ласка... Може, дійдемо.

— То ходімо!

Перейшли ріку і недалеко від міста, там, звідки виїздив уперше Святослав на погром флоту, вийшли на берег. Непомітно вилізли на малий горбок і з кущів глянули на город та його околицю.

До міста було ще звідсіля далеко, але вся рівнина була вкрита гуртками людей. Мало було, однак, між ними вояків. Були це головно болгарські селяни, які під наглядом грецьких вояків і офіцерів тягли на шнурах величезні машини. Були там катапульти, що виглядали наче величезні ворота з товстими пружинами з скручених конопляних линв, далі звичайні метавки з величезною дерев'яною варехою, у яку клали каміння, шопи з таранами та свердлами для розбивання мурів, далі журавлі, наче на колодязях, на яких, замість відер, висіли коші. У ці коші сідали лучники, журавель підіймав їх угору, і звідси мали вони обстрілювати оборонців міста. Але найбільшою та найгрізнішою машиною була велетенська дерев'яна вежа з кількома поверхами, гуляй-город. Внизу стояв таран для розбивання мурів, на першому поверсі вікна з помостом для піхотинців, що ішли приступом на мури, на другому — вікна для стрільців, а зверху дула для грецького вогню.

Страшна ця вежа, вся вкрита шкірами, посувалася вперед по помосту з дощок на дерев'яних валах, мов чайка на волоці, але до цього треба було і сотень рук. Тому візантійські війська зігнали з усіх навколишніх сіл населення, щоб підкочувати машини під місто на вал, який висипало військо рівнобіжно до стін Доростола.

Розглянувшись, обидва молодці почали радитися пошепки. Але недовго тривала ця нарада. Вони могли лише крізь табір греків пробитися у город, бо на ріці стояли судна та їздили човнами варти. Скоро склали собі план, а по хвилині, кинувши списи і щити, поховали ножі та топори під плащі і змішалися з найближчою ватагою мужиків.

— Звідки ви? — спитали їх.

— З-під Переслави! — відповів В'юн. — Зловили нас і пригнали, бог би їх побив.

— Гей, гей, неволя! — зітхали мужики. — Минувся добрий час правди та свободи. Бояри та греки взяли верх.

— До шнурів, до шнурів, собаче насіння, гей! — закликав у цій хвилині офіцер.

Всі, а з ними Мстислав і В'юн, кинулися тягнути гуляй-город до валу під місто.

#### XIV. ОСТАННІ ДНІ ДОРОСТОЛА

У великій гридниці доростольського замку сидів князь Святослав. Підперши голову рукою, дивився перед себе непорушно оком, щоб бачить лиця і події не з цього світу, оком пророка, ворожбита. І бачило це око чубаті дружини Олега і його щит на воротах Царгорода. Бачило і побиті, потоплені війська Ігоря та свої переможні бої ген далеко у Південній Македонії. Воно бачило діла батьків, перемоги, поразки, сором

і славу минулих віків та важкі, криваві сучасні бої. Але воно бачило і майбутнє, і тому саме грізно стягалися брови над впалими очима героя. Однак не було у цих очах смутку. В них горіло натхнення, запал і віра, що з усіх цих ран, боїв, крові, недуг та смерті врятується, мов золото в огні, вічна, нев'януча, лицарська слава руського імені на всі часи, на всі землі...

Швидко, однак, опустилася гордо піднесена голова Святослава. З-за вікон у рівних відступах часу доходив глухий тріск... Це балки та каміння, кидані махінами ромеїв, падали на будинки та шатра, на людей та коней. Часом чувся за ударом тріск ламаних в'язань дахів і руйнованих стін. Деколи лунав крик людей, стогони та прокльони. Хвилями втискався в кімнати їдкий дим — це горіли запалені грецьким вогнем будинки. Але князь не йшов дивитись, де саме горить, бо на вулицях лежали ранені, трупи побитих і померлих від голоду мешканців міста і вояків. Ці пожовклі, почорнілі трупи лякали Святослава. Він звик до битв, де тисячі завдавали смерть тисячам, де рікою лилася кров. Але тут крові не було. Тут убивала жовта кістлява змора голоду, проти якої не міг вистояти ніхто. Вона за два-три дні з героя робила дитину, а за чотири — немічного старця. Тут ні для чого не придалися благородність, відвага, хоробрість. Голод перетворював усіх без різниці у звірів, і Святослав з жахом згадував про трупи жінок та дітей з пообтинаними руками та ногами, які знаходили не раз у темних переулках, де жила незаможна людність.

Пробували дружинники робити вилазки за поживою до грецького табору, але ромеї самі голодували, а вся околиця була вже давно пограбована.

Наступив вечір. Чимраз невиразнішими ставали риси предметів, чимраз тяжчими думки князя. Крізь вікна заглянула у gridницю заграва пожежі, почулися оклики "води, води!" та сик полум'я. А через рівні проміжки часу лунав тріск руйнованих будинків, стогони ранених, скрип метавок...

Святослав накинув на себе широкий чотирикутний візантійський плащ і вийшов. На майдані перед замком крутилося кілька тисяч людей. Минулої днини під захистом махін ударили на табір Русі болгарські комонники. Вони з ім'ям царя ішли у бій і перемогли, бо усі дружини розлетілися перед ними, мов полова. Так добралися болгари аж до стін города, та раптом з усіх боків кинулися на них товпи руських дружинників з завзяттям, про яке болгари досі не мали навіть уяви. Але ці герої, що тепер кидалися на товпу озброєних переможців, не бачили у них ворожих вояків, а лише... коней, з яких можна мати поживу!

Ні один з болгар не уник смерті. Загинули всі, а коней було порізано негайно. Не було їх чим годувати, а за день-два похудли б і так.

Вийшовши на майдан, бачив Святослав, як порізане на малі шматки м'ясо та кості паювали воєводи між військом. Бачив, як світилися очі зголоднілих вояків від надії поїсти хоч раз на кілька днів. Десь поділися зневіра, туга за родиною, смуток; жарти, сміх почувалися у зборі, і князь сам зрадів, дивлячись на це. Потім пішов далі вулицями міста і тут бачив порозкладані вогні, на яких варилась їжа. Траву, листя, кості, останки борошна, сушеного м'яса, городини, куски шкіри з поясів, чрев'їв, щитів, — усе те варилось у горшках на якусь юшку. Нею годувалися усі, хто мав ще що вкласти у горшок. Хто вже зовсім нічого не мав, ішов на ріку. Дехто находив рибу, інший черепах, раків, водяні рослини, але найчастіше знаходили рибалки рани або і смерть від рук грецьких вартових, які ненастанно чатували попід берегами ріки.

Всюди було видно товпи дружинників, які після останньої битви мусили відступити у город перед градом каміння, балків, перед струменями плинного вогню та ударами панцирних катафрактів, коні яких для більшої відпорності бойової лінії сковували ланцюгами.

Святослав глянув праворуч, у сторону пристані. Тут було темно і тихо. Князь повернув туди і йшов хвилину між рядами темних, неосвітлених будинків... Тут і там блимали вогники, а в їх слабому світлі рухалися ліниво якісь тіні. Деколи почувалися слабкі, плаксиві голоси. Виразно чув

князь плач дитини: "Майко, майко!"— лебеділа дитина і просила їсти... Але лише судорожний плач був відповіддю на сльози... Хриплі, слабкі голоси обзивалися з темних вуглів, а з деяких хат віяло страшним смородом трупів. Тут і там бачив князь темні тіла, простягнені на дорозі. Він обминав їх та навіть не дивився. Він знав, що це мерці — жертви голодної змори.

І тоді почув князь, що якийсь холод морозить його душу, відбирає відвагу і непокоїть совість... Совість, яка досі не закинула князеві ні одної кривди, ні одної несправедливості.

"Змора голоду матір'ю усіх цих чорнів мерців, — казала совість, — але батьком тим сам, великий Святославе... Ці трупи, цей помір — це тінь, яку кидає твоя слава!"

Раптом звернули увагу князя якісь нелюдські крики, стогони, прокльони, метушня. Гурток людей товпився на розі вулиці при світлі вогню, який горів у сінях найближчої хати. У товпі блищав меч та чулись руські прокльони. Притьмом кинувся туди князь. На вигляд його блискучої зброї, що засяяла, коли в князя зсунувся плащ з плеча, розскочилися напасники.

— Геть звідси, розбишаки! — гукнув князь і добутиим мечем кілька разів ударив поміж найбільш завзятих. І тоді побачив на дорозі убитого руського дружинника, а в його руці залишки виділеної йому страви. Голодні ліщани побачили у нього м'ясо та убили його, щоб здобути невидане добро.

В першу мить гнів огорнув Святослава, рука сягнула до пояса, де висів усім добре знаний ріг, аж опала знову безсильно.

"Ні! Це не вони... Це голод! Це не розбишаки, не злочинці... їх карати годі. Над ними смерть... Перед ними пільма! Нема надії на перемогу, на хліб, на мир..."

Голосне собаче гарчання поблизу перебило думки Святослава. Зиркнув туди, і мороз прошиб його. Над одним з небіжчиків схилився напівголий чоловік з лицем, зарослим аж до очей, босий, висохлий, наче Кощій з казки. У п'яті світилися гарячкою великі круглі очі барса, у руці блищав ніж. При тремтливому блиску далекого вогню бачив князь, як чоловік цей вбивав ніж у мерця.

Огида охопила Святослава, він бігом кинувся назад і раз у раз здавалося йому, що чує за собою те страшне гарчання людини-собаки.

"Пробі,— шептав про себе, — пора кінчати... Що скажуть батьки у Вираї, коли стану перед ними, а зі мною усі ті зголоднілі примари людей? Вони скажуть: "Змора голоду є матір'ю усіх тих мерців, але батьком ти сам, великий Святославе! Ці трупи, помір — це тінь, яку кидає твоя слава..."

Не оглядаючись, біг князь аж у південний кінець города, де крізь відчинені брами раз у раз входили дружинники з поля битви. Тут панував гарячковий рух. Воєводи показували місця поодиноким відділам, особисто роздавали поживу... Склади світилися пустою. Голод подав руку мстивим ромеям, геройство виявилось слабшим від цього союзника. За брамою дружини копали рови, а з землі сипали окопи проти кінноти.

"Будь у мене пожива хоч на п'ять-шість днів, не побачив би ні один грек балканських проходів!" — думав князь.

Рівнобіжно до руських окопів на віддалі двісті сажнів виднівся високий стрімкий вал, насипаний греками. На ньому видно було облогові махіни, з яких раз у раз вилітали каміння та дерев'яні бруси. Однак тут не робили вони особливої шкоди, бо вояки навчилися уже вчисліати, де і коли саме упаде камінь чи балка, і розбігалися вчасно.

Якраз проти брами города стояла величезна дерев'яна вежа у прогалині валу. Перед нею горіло багато вогнів, і князь бачив дві лави

піхотинців та полк катафрактів, які були виставлені для заслони облогових робіт. Саме тепер бралися робітники присувати вежу аж під мури, укладали перед нею поміст із дощок та підставляли валки. Інші несли на плечах мішки вугілля з сіркою та селітрою, клоччя, скальну олію у цебрах, ще інші підвозили каміння.

"Завтра ромеї здобудуть браму, і будемо боротися на вулицях", — подумав князь і важко зітхнув.

"Мстиславе, Мстиславе! Чому тебе нема? Мені саме тепер треба твоєї молодечої відваги, сили, запалу. Я сам повів би всіх на ту огненну потвору, та я міг би загинути, а що сталося б тоді з цими тисячами?"

І звелів найближчим покликати Шварна, Свинельда та інших воєводів на раду.

У напівзруйнованій хаті біля брами засіли воєводи і Святослав на раду.

— Воєводи, — почав князь, — велика вежа ромеїв буде завтра за валом на кільканадцять сажнів від городських стін. Завтра загориться місто від грецького вогню, а ми всі будемо змушені тікати за мури або вийти з міста на рівнину, де задавить нас кіннота. Радьте, що робити! Боги не покинуть нас, якщо виявиться, що ми не втратили ще відваги і надії. За нас помоляться і духи предків у Вираї, якщо ми не зрадимо давньої слави нашого племені. Радьмо, отже, як відвернути від себе цю небезпеку?

Хвилину мовчали воєводи, потім обізвався Шварно.

— Замало відвернути небезпеку. Нині роздали ми останки поживи. Завтра після битви не буде вже що їсти. Якщо не знищимо ворога або не добудемо поживи, пропадом пропадемо.

— А чи дружина знає, що поживи нема? — спитав Свинельд, який все ще носив руку на перев'язці.

— Знає! — відповіли хором воєводи.

— І що кажуть?

— Кажуть, — відповів Шварно, — ось що: "Будемо битися, доки сил, а не стане сил... То раз мати родила! Між своїми і смерть легка! Де князя голова, там і наші".

— А де їх, там і моя! — докинув князь.

І знову замовкли всі.

— Що ж ти, княже, придумав? — питав Шварно.

— Я?.. Я бачив людодів, бачив убивство за кусник м'яса, чув, як діти, матері і батьки плачуть з голоду. Я знаю, що тисячі готові покласти голови і тому питаю себе: чи є надія на перемогу, чи ні? Коли є, то биймося до загину, а нема, то кожную краплю пролитої крові почислять боги і духи предків і кинуть нам у очі, як убивство.

Воєводи мовчали, а Святослав тер обома руками поморщене чоло, з якого вже давно не здіймала руки чорна журба і сум. Нарешті він встав.

— Ось бачите, тому два дні посилав Циміській до мене посла з викликом на двобій за землю болгар. Зараз думав я, що з глузду зсунувся від радощів, але Хорс-Сварог просвітив моє серце вчасно, кажучи: "Циміській добре знає, що я таких чотирьох, як він, убив би порожньою коновкою". Хто підсилає убивців на іншого, у того сили небагато, а хто убиває зрадою, у нього і відваги не буває надміру. Видно, кесар хотів мене підстрелити з-за своїх плечей отруєною стрілою або погубити чарами. І я відмовився, хоч серце аж скавуліло, мов пес, з



скаженої злості та аж горіло від охо'ти... Отак і тепер спробую ще раз ранком ударити на вежу та вал з усією силою. Якщо вдасться, то буду боротися далі хоч би до вечора і згину або згинуть вони. А не вдасться, то розіб'ю їх флот таки завтра вночі і почну переговори. Що ж, годитеся, воєводи?

Всі висловили свою згоду і вийшли збирати дружину та провадити її вдосвіта приступом на вали ромеїв.

Саме тоді, коли Святослав закликав на раду воєводів, кесар Іван Циміській дивився з найвищого помосту вежі на Доростол. З-під блискучого шолома дивилися темні великі очі на вогні, що горіли у городі. Кривий, наче дзьоб крука, ніс свідчив про вірменське походження кесаря. Затиснувши товсті, м'ясисті уста, Циміській морщив густі брови і, не кажучи ні слова, слідкував за рухами руського війська. Перед брамою гасли один по одному вартові вогні, зате у городі аж луна була у небо, наче від пожежі. Досвідчений полководець зрозумів з цього, що дружини сходять з поля у місто.

— То барбарікон февгей астідє![1] — сказав до високого сутулуватого гетеріарха Скліра.

Цей пересунув ручкою меча по золотистих гудзах начеревника так, що аж почувся брязк, наче від добуваного меча.

— Чи маю їх гонити? — спитав.

Імператор поглянув на воєводу з усміхом. Склір був мужем велетенського росту та страшної сили, але слабких спосібностей. Хитрий та розумний кесар використовував його, наче інженер тарана, але підсміхувався з нього. Зате був Склір найближчим цареві дворянином, бо був задурний, щоб вдаватися у які-небудь змови і, не питаючи, убивав кожного, на кого вказував йому деспот.

— Ні, Скліре! — відповів. — Ми пустимо на цих варварів твою сестричку!

І рукою вказав на вежу. Уся дружина засміялася, коли кесар зволив закепкувати собі зі Скліра, а сам гетеріарх аж заходився від реготу, узявшись за боки.

— Пересунути кінноту на східну сторону міста! — наказував Циміській. — Піхотинці стануть з півдня і заходу. А тут при нас катафракти і ти, Скліре. Стратігу Калокире, накажи висунути вежу вперед, приготувати дула і ждати наказу. На поданий знак підпалиш місто. А тепер просімо всевишнього про перемогу над цими ворогами нашої віри і влади!

Кесар відкрив голову, а духівник прочитав голосно молитву і дав кесареві й усім християнам поцілувати темну ікону богоматері у золотій ризі — Панагію.

По хвилині розійшлися стратіги, гетеріархи, протоспатарії та інші офіцери по відділах, і почався рух військ. Головно біля вежі кипіла робота на всі руки. Селян, які і після вечері лягли на спочинок, будили, і всі на даний знак вхопили за линву, щоб потягти потвору вперед. Останній приступ на Доростол мав початися з сходом сонця.

Між селянами, яких збудили опівночі, були Мстислав і Рослав В'юн. Вже кільканадцять днів працювали вони разом з болгарськими селянами, і Мстислав навчився дещо грецької мови і розумів її тепер не гірше, ніж інші. Нікому й на гадку не прийшло шукати їх між селянами, тим більше, що одяг Мстислава подерся до решти і замазався скальною олією. Сморід земної смоли бив від нього на десять кроків, а лице, груди і руки покрилися чорним, масним болотом з земної ропи, змішаної з порохом та дрібним вугіллям. Рідна мати не пізнала б була молодців у їх теперішньому вигляді. Не раз Калокир бачив їх і проходив повз них, але не пізнав їх. Раз бачили вони урядника поліції з острова у таборі. Калокир ходив блідий і лютий, засуджував раз у раз когось на різки, кричав,

проклинав і дуже пильно слідкував з валу за руським табором, наче питаючи долі, кому судилася перемога у цих змаганнях. Видно, дізнався саме тоді про втечу Мстислава, заложника за свою голову.

На наказ стратіга, засвистали наставники раз, другий, третій — заскрипіли мотузки, вежа здригнулась, і з скрипом та гуркотом зрушилось чудовище з місця. Поміст під вежею рипів, тріщав, гнувся, подавався, але вежа котилася вперед. Крок за кроком, сажень за сажнем сунула вона по помості, потім обливалися селяни, нагайки свистіли, скрипіли линви, а в цей час на півдні та сході лаштувалися пересунені війська і збиралися варити сніданок. Під самими стінами города не було вже ні одного дружинника, всі сиділи у городі і, видно спали, бо лише тут і там блимали вогники вартових.

— Калокир сказав наставникам, що це останній приступ, — прошепотів В'юн до Мстислава.

— Перун їм у тім'я! — відповів молодець. — Треба буде під час битви обійти військо та зайти із сходу. Приступ буде відси, то від сходу не буде варти. А якщо поб'ють ромеї наших, то наші саме на схід тікатимуть і наскочать на нас.

— Мудро говориш... Але що це? Тсс!

Попереду почувся якийсь гамір, а слідом за цим голос стратіга.

— Стій! Дула й вогні нагору!

Заревли роги й почулися якісь крики. Хвилину вслухався Мстислав у ці гомони разом з іншими селянами, а раптом почув оклик: "Роси ідуть!" Болгари зразу покидали мотуззя і пустилися врозтіч, офіцери побігли до полків, наставники марно намагалися спинити втікачів, блідий, мов смерть, Калокир кричав:

— Вогні нагору! Нагору! Смолу, дула, підпал! Нагаями опірних!  
Матінко божо, Христе, царю, елейзон!

— Бери, чуєш! — гукнув раптом Мстислав товаришеві на ухо.

— Дула, для чого? Тікаймо краще! — здивувався той.

— Іди, дурний! Для чого нам тікати, ми краще підпалимо вежу...  
Земної ропи чимало тут, одна іскра...

Страшний оклик "Перуне! Перуне!" загримів раптом перед брамою міста, і побачили ромеї товпу руських дружин, яка випливала з брами і розливалася по полі. Піші полки ромеїв зривалися з землі та поряdkувалися з поспіхом. Поки, однак, встигли стати в рядах, наскочила на них хвиля напасників.

І як стадо зголоднілих березневих вовків ввірветься в отару овець, так ударили виголоднілі, палаючі жадобою помсти русини на ситих, заспаних та неприготовлених ромеїв. Виявилось, що візантійські піхотинці не вчинили опору руським навіть у переважаючій силі. Один удар невеликої ватаги розбивав цілий полк. Тугі, меткі полянські й тиверські молодяки сікли довгими мечами ромейських легіонерів, мов капусту. Під ударами тріщали щити і шоломи, ломилися ратища списів, розліталися шкіряні кубраки на лахміття й один за одним валилися переможці персів і арабів у кривавий порох бойовища. На стінах города з'явилися лучники, і скоро стали пірнаті посланці зі свистом літати коло голів відділів, що стояли далі. Вкінці лопнула лінія піхотинців і розсипалася по полі, а за нею у дикій погоні розбіглися юрби переможців. Оклик "Перуне!" гудів вже біля підніжжя самої вежі, яку боронив Калокир з останками запасних відділів. У вежі і біля неї залишилось лише кількадесят робітників, які носили знадіб'я до грецького вогню на поміст вежі.

Мстислав і В'юн бачили погром ромеїв і сміялися в душі з блідого лица стратіга, який усе вигукував "Огні нагору!" і, заломивши руки, дивився з страхом на русинів, що підходили до вежі чимраз ближче і ближче.

Аж раптом замовк, упав навколішки і закрив лице руками, наче осліплений блискавкою. А коли молодці глянули через його плече на поле, побачили у блиску вогнів, розкладених довкола вежі... Святослава, який з мечем в руці та з золотистим щитом на лівому рамені, з суворим, грізним лицем вказував дружині на вежу. За ним товпилися його прибічники — цвіт руських дружин, вояки Мстислава. Перед ним втікали ромеї, мов зайці, взиваючи про допомогу всіх святих та просячи грому з неба на голову переможця кесарів.

Однак не судилося Святославові самому здобути вежу. Якраз коли розлетілися останні ватаги грецької піхоти, а з вежі стрімголов повтікали останні болгари, греки і сам Калокир, задудніла земля під копитами рослих кападокійських коней. Це Склір ішов на допомогу розбитому війську і вів дві тисячі катафрактів, пострах усіх піших та легко озброєних ворогів. Були це закуті у зброю їздці у високих гребенастих шоломах, блискучих латах, з довгими списами та мечами і металевими сітками на обличчях. Вони ішли, мов вітер, і горе всякому, хто став їм на дорозі. Він падав під копита коней, розбитий самою вагою цих кентаврів. Сотні розбитих русинами ромеїв лягли від розгону власних братів. Вони не мали часу обминати втікачів. Погинули і сини, що заступилися за ними. Як північна хуртовина на Руському морі, гнали катафракти на Святослава.

А Святослав підняв меч угору і гукнув:

— Гей! Дружино, здається, тут нам полягти прийдеться. То ж поляжемо славно за нашу славу, за пам'ять наших блаженних предків, за землю Руську. Мертвому нема сорому, і я перший за нашу честь покладу голову!

— Де твоя голова, княже, там і наші! — загуділи, як один муж, тисячі гриднів. — Не зносити нам наших голів без твоєї!

І відвага вселилася у серця усіх.

Катафракти ішли з брязком, криком та ломотом, наче скелястий обвал, що котиться весною в долину...

Здавалося, що ось-ось упаде цей герой свого народу, розтоптаний у поросі... Аж раптом здержалася лінія перед викопаними у передпіллі ровами. Ряди катафрактів зломалися, порвалися, перемішалися, перемінилися у ватаги, обвал гори перемінився у поодинокі каменюки, які трощать собою усе, що зустрічають, але перед якими можна втекти. Все-таки удар їх був страшний, і переможці спинилися відразу. Перші дружинники лягли головами на місці, інші втовпилися далше за ровами, долами, купами трупів тощо — почалася січа. Дружинники метали списи і чекани, стріляли з луків, пращ, прискакували до закритих у сталь їздців з мечами в руках, а ці рубали їх мечами, разили довгими списками або наскакували на них кіньми. Воєвода Склір в оточенні найхоробріших устремився на самого Святослава, що спокійно рогом і криком давав накази дружинам. Побачивши велетня їздця на величезному, також закованому у панцир, коні, холоднокровно пересунув щит перед себе і вхопив правицею ратище.

— Пробі! — кликнув у цій хвилині Мстислав. — Він стає до бою! Хорєє, Свароже, Велесе, Перуне — батьку хоробрих, бережіть його!

— Цить, почують, вгамуйся, чоловіче, зрадиш себе і мене! — крикнув і собі Рослав, хапаючи товариша за руку.

Але осторога була зайва. У вежі не було уже ні живої душі. Стоячи у вікні першого поверху, обидва молодці цілим єством перемінилися у зір і слідували перебіг бою між князем-героєм і велетнем Скліром. Вздовж валу ромеїв горіло уже кілька облогових машин, і було ясно, мов серед

білого дня. Наче ангел смерті, налітав велетень Склір на Святослава. Цей похилився усім тілом вперед і ждав.

Перед самим ровом, за яким стояв князь, кинув Склір чеканом, а сам вп'ялив шпори у боки коня, так що той аж болісно заіржав, став на диби і... одним скоком перелетів рів. Варда Склір, пострах усіх, хто його знав, був лише на десять кроків від Святослава...

Блискавкою мигнув чекан у повітрі, але князь схилив голову і вістря топірця зачепило за гребінь шолома. Посипалася пера, а важкий чекан полетів, вертячись, далше і застряг у щиті Шварна. А коли кінь гетеріарха був уже на цьому боці рову, скочив раптом Святослав, як барс, що у Мазандерані нападає на буйвола, і, використовуючи маленьку хвилину, яку потребував кінь до рівноваги після скоку, кинув з усією силою ратище. Ратищем цим ціляв Святослав у отвори, не більші від арабського динара, а й тепер не здригнулась його рука. Влучений у око кінь відкинув голову назад і усім тягарем звалився на землю враз із їздцем. Заревли нелюдськими голосами ромеї і мимохіть подалися назад. Голосні оклики дружини проголосили славу князя.

— Убий його! Убий, поки встане! — радили голоси князеві, але він не послухав. Він ждав, усміхаючись, на противника з мечем і щитом — не бажав, бач, скористатись з хвилевої переваги над ворогом. Своїм ратищем вирівняв лише умови бою, бо Склір мав коня, а він ні.

Аж ось зірвався з землі гетеріарх, червоний, мов буряк, і, крикнувши хрипло, кинувся на Святослава. Але і тут не пощастило йому. Його удар, певно, був би розрубав щит та відтяв щонайменше руку князеві. Тому підставив князь у останній хвилині щит скісно, а всім тілом подався назад. Нагальний удар зсунувся боком і лише зі щита полетіли самоцвіти і золоті прикраси, а від розмаху похилився велетень Склір направо. Однак поки зміг випрамитися, блискавкою впав йому на шолом гартований у Дамаську меч Святослава саме у те місце, де шолом сполучався з караценою. І не видержав шолом. Наче відтятий кравцем кусень сукна, підпала карацена на плече, а з розваленого черепа хлинув високо

струміль крові. Навіть не крикнувши, звалився велетень, наче дуб під сокирою дроворуба, у порох бойовища.

Шал радості огорнув руські дружини, а блідий переляк обхопив греків. З новим розгоном та завзяттям накинулися на катафрактів гридні, і почалася різня людей і коней.

Половина панцирних вершників Візантії лежала вже у поросі, інші збивалися довкола вежі вкупі, як раптом страшений гук пролунав за їх плечима. Коли оглянулися, побачили, що вежа горіла, наче смолоскип, клуби глизявого диму та полум'я бухали через вікна, а верхній поверх завалився, і на греків посипалися падаючі балки, шкіри, казани з смолою тощо.

Тоді огорнув кожного нестримний жах і, мов на даний знак, кинулись оборонці валу ромеїв врозтіч. З-поміж утікачів вискочили дві обсмалені брудні постаті, наче чорти з болота, і побігли між русинів.

— Не бий, ми свої! — гукали раз у раз, доки не дійшли до князя.

— Вели, князю, відступати, кесар завернув уже праве крило, за хвилину всі комонники будуть тут, — крикнув Мстислав.

Святослав зміряв його очима, воєводи обступили його, і раптом князь кинув окривавлений меч і щит та обняв брудного та замазаного втікача, мов брата.

— Це ти, Мстиславе, підпалив вежу?

— Я, князю, я був би її і так підпалив, а ти допоміг мені. Тепер тікаймо, бо тут на рівнині кіннота рознесе нас.

— Ти з вежі бачив?



— Так.

І справді побачили всі незабаром від сходу клуби пороху. Було ясно, хоча сонце ще не зійшло. Лише його криваве зарево виднілося на сході, над водами Дунаю.

— Щити на плечі,— крикнув князь, — не залишати ні одного коня, ні зерна збіжжя у таборі! Йдем назад.

Та цього не треба було дружині нагадувати. Ще й не втікли останні катафракти, коли gridні, мов мурашки, розсипалися по грецькому табору. Тепер за наказом князя завернули з дороги і, тягнучи за собою здобуту поживу та коней, зібралися у великий круг вже за покопаними ровами.

Спокійно, в порядку, дружини за дружиною входили gridні у город, несучи з собою усіх своїх ранених товаришів та усю здобич. Саме тоді над'їхав кесар з десятитисячним кінним військом, та вже було пізно. Дарма силкувалися їздці розбити товпу русинів. Хмари стріл, ратищ та каміння відганяли їх, покопані рови та купи трупів, згарища машин та руїни табору не дозволяли на масовий наступ. Бойовище було в руках кесаря, але перемогу забрав з собою Святослав у Доростол. Уся піхота ромеїв вигинула на полі бою або розбіглася по околицях. Зневіра огорнула її, не було ні одного полку, який міг би нести службу під час облоги. Самі комонники не могли здобути місто, а і катафрактів залишилась лише половина. Їх воєвода, гетеріарх Склір, лежав з напіввідрубаною головою над ровом русинів.

Довго стояв Ціміській над його трупом. Святослав не дозволив gridням здирати з нього зброї, лише чекан забрав, кажучи, що це заплата за повиривані з шолома пера. Задумався кесар над погромом своєї піхоти, а коли зійшло сонце, стиснулося серце володаря при вигляді страшного знищення. Тримісячні криваві труди і половина війська були втрачені. У цьому році не міг уже Ціміській сподіватися на перемогу.

— Справді, ледь сидить у серці цього поганина! — сказав голосно, а придвірні підтакнули йому дружно.

Потім глянув люто на царя Бориса, який ховався позаду між слугами воєводів.

— Волів би я бути з ним проти вас, ніж з вами проти нього.

— Не забудьте, ваша величність, — втрутився Калокир, — що печеніги також раді б йому заплатити за погром на порогах. У нього більше ворогів, ніж друзів.

— У кого лев у серці, у того не буває гадюки у мозку! — докинув варяг Рольф Герюльфзон, протоспатарій варязьких дружинників кесаря.

За годину опісля послали кесаря, які несли мир героям півночі, серед звуків рогів і окликів дружини, в'їздили у Доростол.

## XV. ЛЮТ І РОГДАЙ

Тимчасом під веселі оклики паювали воєводи здобич між гриднів, і населенню дісталось дещо поживи. Але взагалі було її небагато, бо у греків також вже віддавна не раз кухарював голод. Їжа була, але ні вояк, ні селянин не наїлися завжди досить. Завдяки тому, що русини здобули чимало коней та волів, виявилось, що припасу стане ще на тиждень — два.

До цього часу надіялися гридні здобути перемогу та зробити похід у Ромелію і Македонію, де було всього вдоволь.

Лише князь не поділяв загальної радості. Він все ще бачив страшні картини голоду і тому дивився у майбутнє не так рожево, як давніше. Сидячи у гридниці на тому самому місці, де сидів перед битвою,

обдумував він саме плани дальшого ведення війни, коли у кімнату вбіг обмитий та переодягнений Мстислав і кинувся князеві до колін.

— Вітай, княже, світло очей моїх! — сказав. — Не гнівайся на мене, що не виконав твого наказу, але як від тебе ромейська підступність відбирає Болгарську волость, так від мене взяла свободу.

Князь ласкаво підняв молодця та поцілував його в чоло.

— Нічого, сину, я знаю, що ти не винен, а я, що пустив грека у Переяславець. Він украв у тебе мій перстень...

— Не украв, а видер силою, — перебив молодець, червоніючи.

— Ні, таки украв, — усміхнувся Святослав, — бо силою в тебе його не відібрав би. Сила — це благородна річ, а брехня, підступ, крадіж — це одної матері діти. Показавши цей перстень Свинельдові, наказав йому моїм ім'ям постягати війська з Балканських проходів, а потім розбив неприготованих одним ударом. Щоб ти, однак, не перешкодив йому, замкнув тебе у в'язницю, мені дивно лише, що ти ще в живих.

Молодець розповів князеві про свою неволю та розмову з Калокиром, а князь слухав уважно. Вкінці сказав:

— То значить, що греки ще невпевнені в перемозі над нами. І вони добре обдумали, бо ця буцімто перемога переміниться для них у погром. Хоча б кесар мав навіть час і військо, то й тоді переміг би я його. На жаль, нема у мене стільки дружини, скільки треба, щоб боротися, а одночасно пильнувати болгарських бояр за плечима. Поки що зараз ні він, ні я не можемо далі воювати, бо у нього нема пішого війська, а у мене поживи. Треба буде укласти мир або знищити флот на Дунаї, а на Русь послати воєводів, щоб привести більше дружини. Ми прогонуємося припасами з Білобережжя, а поки Циміській збере військо, прийде моя дружина з Русі. Ти зрозумів мене, Мстиславе?

— Так, князю, зрозумів. Твоя гадка добра, видно, боги не поскупились тобі на розум. Але все те триватиме довго.

— До весни! На Купала будемо у Царгороді.

— Так, але у греків все-таки є чимало кінноти. Вони не дадуть нам ні хвилини спокою.

— У нас є човни, переїдемо у гирло Дніпра, на Білобережжі перезимуємо або й тут залишимось, якщо пожива знайдеться...

Голосні оклики та гомін труб перебив князя. У кімнату увійшов Шварно і повідомив його про прибуття грецьких послів.

— Вийдіть усі, залиште мене самого з послом! — сказав князь.

Так само і від кесаря прибув лише один достойник з службою. Видно, кесар не бажав розголошувати умов миру перед достойниками держави, бо переговори відбулися у чотири ока, без свідків, протягом двох годин. Потім посол від'їхав.

Коли Мстислав увійшов з Шварном та Свинельдом у гридницю, Святослав сидів, схиливши голову, все ще на тому самому місці. Як тільки воєводи посідали за стіл, він сказав:

— Новий підступ придумав кесар Циміській! Він дає нам поживу, багатий викуп за бранців і болгарські городи, а зате бажає миру і повороту нашого на Русь. Мені здається, що темні є замисли греків, а подвійним їх язик. Цей посол не дарма позичав очей у собаки і лестився на всі лади, що аж огидно було його слухати.

— Якщо ромеї дадуть припаси на дорогу, то ми перебудемо на Білобережжі зиму, а навесну вернемося з більшою силою. Кесар прорахується, — висловив думку Свинельд.

— І я так гадаю! — підтвердив Шварно.

— А кільки має бути сього припасу? — спитав Мстислав.

— По два медіни збіжжя на голову, потрібну кількість оливи, по тридцять сушених дунайських коропів та м'ясо з тисячі волів, — відповів князь.

— Цього буде хіба досить! — сказав Свинельд.

— Певно, що так! — згодився і Шварно.

Але Мстислав почервонів і обізвався по хвилині.

— Вибачте, воєводи, що я, головусий молодяк, таке говорю. Але боги дали мені молоді зуби та молоде черево, а знаєте, що у молодих по битві та поході весь розум у череві та зубах. Добре є, однак, іноді послухати і черева, бо це скарбник сил вояка. Подумайте, що всі наші дружини виголоднілі і виснажені тримісячним постом та ненастанними боями і походами, трудами та небезпеками. У безділлі зимівлі на Білому Березі минуться ці припаси за два місяці або і швидше, а що тоді буде? Візантійські стратіги обсаджать Корсунь і не пустять звідси поживи у Дніпро, а тоді голод вигубить нас гірш помору — зарази. Припасів, які обіцяють ромеї, замало.

Святослав мовчав хвилину, а так само і обидва воєводи не знали, що відповісти. Вкінці князь знизав плечима.

— Ти добре кажеш, Мстиславе! — відповів. — Але годі дане слово брати назад. Та я подумаю ще і, поки сам стану табором на Білобережжі, вишлю Свинельда у Корсунь. Замкне стратіг місто, то залишиться його околиця, стада, обсіяні поля, незамерзаюче море. Припасу не бракуватиме. Але все залежить від того, щоб з першою травою, з кінцем березня, нова дружина була при Дніпровому гирлі. Ти, Шварне, збереш

охочих з-поміж полян, деревлян, сіверян, уличів. З ними прийдеш на Білобережжя і привезеш з собою увесь запас зброї та борошна, яке знайдеш у київському острозі. А ти, Мстиславе, — тут князь звернувся до молодця, — збереш тиверців і перекажеш до бужан-дулібів, щоб збиралися на рать у Болгарію. Закупам-ізгоям пообіцяєш плату довгів та повернення прав, боярам — волості, рабам — свободу. Людей посадиш на чайки і Прутом попливеш сюди прямо у Дунайське гирло. З кінцем травня явишся у Доростол. Засядеш тут і будеш берегти наших плечей та пильнувати болгарських бояр. Візьми з собою десятох комонників і їдь зараз уверх Прутом, щоб дослідити дорогу, якою за дев'ять місяців доведеться тобі вести військо. Зрозумів?

Дністр, Прут, тиверці, бужани — слова ці збудили у молодця приємне тремтіння.

На майдані вигукували весело гридні, п'ючи вино, якого чимало знайшли у пивницях Калокира. У Мстислава була охота викрикувати разом із ними з радості, що побачить свою рідну землю і... ну, і її... Калину! Стане перед нею, увінчаний славою, як дідич своєї волості і як княжий воєвода, права рука Святослава! І вдяка богам, а разом гордість, віра у свої власні сили та гарна надія на майбутнє давали крила його любові і змінилися у тугу. Коли князь відпустив від себе воєводів, пішов Мстислав зразу лаштуватись у дорогу та вибирати собі товаришів.

Але чим більше думав про це, до чого так дуже спішився, тим більше сумнівів вкрадалося у його серце.

Чи Лют не помер? Чи заплатив довг батька і відібрав волость у Рогдая? Що сталося з Калиною? Чи не посягнув по неї Власт із Города? Питання ці мучили його чимраз більше, аж другої днини вивіяв їх з нього степовий вітер.

\* \* \*

Що ж діялося у волості Воєслава?

Другої днини по виїзді Мстислава рознеслася чутка про його відсутність. Калина спідлоба дивилася на батька, але той не виявляв ніякого гніву. Навпаки, був радий та веселий і шкандибав, як звичайно, по усіх закутинах чималого дворища, а відтак пішов підтюпцем на сіножать у лісі між Заліссям і Городом, де була його пасіка.

Не йдіть, тату, у пасіку, — казала Калина, — бджола пожалить вас, як ось недавно.

Бджоли чомусь-то не любили Рогдая, хоч бачили його часто. Видно, чули у ньому недоброго чоловіка.

Старий засміявся злісно на слова дочки і блиснув люто очима.

— Як зловлю Воєславича, цього втікача, то прикую його до пня або велю втяти йому ногу, щоб пильнував бджіл. Хай тоді його жалять! Хе, хе, хе. Тоді не втіче.

— Тату, — промовила налякана дівчина, — що ви таке говорите? Чи то ви грек, чи варяг або лях, щоб калічити людей? Та ж у нас як світ світом цього не бувало.

— Ба, певно> що не бувало, бо не бувало і такої сволочі, як ті Воєславичі. Двох подохло десь на чужині, старий протяг ноги таки тут, а тепер і цей повіявся світами та й забрав з собою моїх тридцять гривен. Щоб йому руки і ноги на тридцять куснів поломило!

— Батечку! Як же ж ви таке можете говорити при світлі Сонця — Сварога. Він же відверне від тебе своє лице; домові почують і покинуть нашу хату, а лісові заведуть тебе у безвість, де чорти сидять у болоті і де Блуд водить людей вночі. Ще щоб то було кому ловити, а то куди вам у ваших роках ганятися по лісах за молодяком.

— Не бійся, доню, — кпив старий, — найдуться такі, що за ним побіжать у ліси та приведуть живим або принесуть мертвим.

І Рогдай пішов у пасіку, а Калина залишилась у чорній розпуці. Їй нагадалася розмова батька з Властом і мороз пробіг у неї за спиною.

Власт не раз їздив на західне пограниччя на лови і привозив звідтам багато шкір, а деколи і рабів, русявих яснооких, низького росту з ковтунистим волоссям, диких, брудних та неотесаних. Він волів їх, ніж своїх земляків, бо вони не чули у собі людської гідності і служили панові, мов пси. Вони сліпо виконували його накази, боялися батогів і на гадку не приходило їм думати, що їх пан не має права їх бити, бо вони також люди. Тому-то були вони готові і на найгірший вчинок, і Калина боялася, що вони уб'ють Мстислава.

Але надвечір вернувся Рогдай додому лютий-прелютий і, не кажучи ні слова, ліг спати. Пішли дні за днями одноманітні, звичайні.

Калина ходила не раз під липи, де стрічались колись із Мстиславом, але даремно сиділа, ждучи. Не прибіг Крук, не пішов сторожити стежки, а і суджений не з'являвся. Батько займався жнивом, бігав по новинах, сварився на парубків-ізгоїв, падькав над кожним згубленим колоском, а навіть вставав уночі дивитися, чи хто не краде його снопів з поля та клуні.

Аж минув липень, і одної днини, сидячи під липами, побачила Калина на стежці, якою бувало приходив до неї Мстислав, Власта. Він був у зброї грецького виробу з червоним плащем на лівому рамені. На правому зіп'яв обидва кінці золотою запинкою, але у руці не мав ні щита, ні ратища.

Він з усміхом поклонився Калині і сів біля неї на жертковному камені.

— Гаразд з приходом, Власте! — привітала його дівчина, встаючи. — Ти до батька? Він, певно, у полі або у клуні. Ось я піду, покличу!



Власт засміявся і покрутив вуса. Очі його мали якийсь грабіжницький вираз хижої птиці, коли відповів:

— Е, ні, я не до нього у гості приїхав; у мене є діло до тебе, Калино, і ти мусиш мене вислухати.

Дівчина, яка завжди чула якусь відразу до цього молодого боярина, глянула на нього гордо і відказала спроквола:

— До мене маєш діло, Власте, це дивно! У мене нема ніяких діл з молодими боярами. А далі зтям собі, що доки я не звінчана, доти не "мушу" нічого, а роблю лише те, чого хочуть боги, батько або я сама.

— Саме цього, щоб мене послухала, хоче батько, і ти, як почувеш, про що річ, захочеш. А тоді боги дадуть благословенство і тобі, і мені, і батькові.

Дівчина почервоніла, мов жар.

— Ти упився, Власте, — сказала, — не будь ти гостем, покликала б парубків, а так піду собі!

І, відвернувшись, хотіла відійти. Та він задержав її силоміць.

— Послухай мене, — просив, — я не жартом бажаю розмови з тобою, я просив батька дозволу, і він дозволив.

Хоч не хоч мусила Калина сісти біля Власта і, спустивши голову, слухала.

— Ти знаєш, Калино, — почав, — що я знаю тебе не від нині, я знав тебе ще у Рогдаївці, коли була малою дитиною. Бач, ти тоді мене не любила, але зате я тебе тим більше...

— Я тебе й тепер не люблю, Власте, — перебила його дівчина і глянула просто в очі молодому бояринові. На її лиці стояв вираз поваги, і кожний, лише не Власт, замовк би був негайно, побачивши в її очах невідкличне рішення покінчити якнайскоріше розмову.

— Але ось літа йдуть, — продовжував Власт, — виросла ти на красуню, на славу Ладі-богині, батькові й мені на радість. Пора тобі під вінець, пора батькові спочити на старі роки при дочці та зятеві, пора й мені женитися. Калино, батько віддає тебе за мене, хочеш ти мене на чоловіка, опікуна і оборонця?

— Ні, не хочу! — відповіла Калина холодно і знову глянула йому просто в очі.

Він дивився якийсь час у її блискучі зіниці, шукаючи у них жарту або вагання, але знайшов лише тверде невмолиме рішення.

— Батько... і я...

— Батько і ти можете говорити і рішати, що хочете і про що хочете, лише не про мене. Я за тебе не піду, бо тебе не люблю і кінець! Чи досить з тебе цього, чи маю це повторити ще й перед батьком?

Скажена злість вхопила за горло Власта. Гарне його лице змінилося в одній хвилині, очі набігли кров'ю, космата рука вхопила її руку і здавила до болю. Він трясся увесь і тупав ногами з лютості.

— Не любиш?.. Не хочеш? Га, знаю, знаю я, кого ти любиш і хочеш, та нічого з цього. Якщо твій любий не подохне на Дунаї, як його брати, то тут жде його неволя у батька або смерть з моєї руки. Так, тепер уже знаю, хто його остеріг перед засідкою, це, певно, ти, бо ти бачила, як я радився з батьком...

— Так, це я! — відповіла. — Але ти, Власте, не кладай зубами, мов Бровко на мотузі, бо це тобі нічого не допоможе. Мій суджений, моє Ладо-герой, запічників-лежнів не боїться, а і він, і я волимо смерть, ніж неволю... Згине він там, згину я тут, а силою не візьмеш мене ні ти, ні батько.

— Ба, побачимо! Ти, дівко, сили не знаєш, бо, бач, батько розвів свою доню на славу, але я покажу тобі силу й несилу.

— Досить сього! — сказала Калина, відкинувши коси на плечі, встала, поправляючи на голові віночок з рути, у якому мали звичай ходити дівчата.

— Ти бажав послуху, я послухала, бажав відповіді, відповіла, сваритися з тобою не буду, бо не ялося. Ти гість, посланий богами. Ходи у хату, милості прошу, не гнівайся на мене і себе, бо ввесь цей гнів, це сварка про торішній сніг.

Це сказавши, пішла попереду, а за нею ступав Власт, позеленілий з досади. Але доходячи до хати, здивувалися обоє, бо побачили чималий здвиг народу.

Перед хатою сидів Рогдай на лаві, а поруч нього старий Івор і кметь Ярослав. Перед ними стояв високий статний муж з блідим лицем, у зброї княжого гридня. За ними чотири вояки з довгими ратищами у варязьких шоломах та шкіряних, металевими гудзами набиваних кубраках, з довгими мечами при боці та великими, круглими щитами на плечах. За ними багато мужиків оточувало чотири верхових та чотири нав'ючених коней, а між ними...

Крик розпуки вирвався з грудей дівчини. Між кіньми лежав на землі великий чорний пес, стомлений та вихудлий. Обома руками вхопилася дівчина за серце. Пізнала Крука... невідлучного товариша Мстислава. Це означало: Мстислав загинув...

Про жогом кинулася дівчина до пса подивитися, чи це справді Крук. Але ось він пізнав її, бо, махаючи ліниво хвостом, підійшов до неї і лизав її безсильно опалі руки...

Тоді раптом страшний плач вирвався з грудей Калини, плач, яким плачуть лише раз у житті на похороні щастя. Бо одно лише щастя цвіте у житті людини, а коли за ним плакати доведеться, то рветься усе, і кров пливе з очей, не сльози; пливе і забирає з собою усе те, чим живуть люди на світі: веселість, молодість, силу, бажання, надії. Залишається тільки сумна руїна, блідий опир життя, зламана людина на весь вік. Бо плач цей не облегує груди, ні! Він ще більшою вагою лягає на зболілі груди і давить їх, мучить, убиває — до скону.

Такий-то плач потряс усім єством дівчини. Вона впала на землю, зірвала з голови зелений вінок і рвала волосся у нескazanому болю. Всі кинулися до неї заспокоювати та розпитувати, що сталося.

— Калино, Калиночко, що тобі, чого ти? — питали всі один перед одним. Рогдай сидів на лаві, наче громом вражений, не знаючи, що значить усе те, Власт розвів руками, і раптом здалося йому, що вона у громади проситиме оборони від нього. Тому заздалегідь покликав своїх людей, звелів принести своє ратище і щит та посідлати коней.

Аж ось високий, блідий муж підійшов до дівчини і нахилився над нею.

— Калино, — сказав їй до уха. — Мстислав живий, здоровий, у почестях і багатстві. Вітає тебе і каже: не забудь!

Чуючи ім'я дівчини, бачачи її привітання з Круком та її розпуку, він один здогадався, звідки те все. Тому поспішився розважити й заспокоїти її.

Але ось дівчина скочила на ноги, наче підірвана пружиною.

— Як-то, а звідки Крук тут узявся! — крикнула дівчина з блискучими очима і блідим лицем. Здавалося, що вона скочить до очей воякові, немовби він її дурити брався.

— Ось заспокойся, дитинко, послухай, а я розкажу все, — відповів зворушений старець. — Тепер не дивно мені, що Мстислав тебе любить. У тебе, доню, ще більше, видно, вірності, ніж краси, а й цієї не відмовили тобі боги.

— Хто ти?

— Я Лют, друг Мстислава, везу його слова Рогдаєві і громаді.

Калина вхопилася обома руками за голову і відійшла. Власт заступив її дорогу.

— Геть! — крикнула так люто і так поглянула на нього, що боярин мимохіть подався назад. Сівши на ослоні, який винесли її служебниці з хоромів, уважно слідувала за ходом розправи, що велася між прибулими і Рогдаєм.

— Я — Лют, старший між гريدнями князя, — говорив муж з блідим лицем. — За наказом князя їду з Корсуня, щоб увести його ім'ям у посідання цієї волості воєводу і боярина Мстислава Воєславича.

— Як-то? — розгарячився Рогдай. — Мені цей зло... воєвода завинив тридцять гривен, тому я держу у залозі його волость. Ніякий князь не може відібрати у мене мого майна. Ти, Іворе, і ти, Ярославе, були свідками позики. Правду кажу, чи ні?

— Так, правду! — підтвердив Івор.

— На жаль! — сказав і собі Ярослав.

Лют усміхнувся.

— Князь дуже дивується, — заговорив, — що за таку малу частину свого майна править боярин Рогдай у заставу всю волость Довжника. Це лихва, князь лихварів не любить, а я нікому не радив би що-небудь, чого не люблять боги і князі. Тому сподіваюся, що боярин Рогдай уступить з волості ще нині.

— То мої гривни пропали? — заверещав Рогдай, — то нехай кожна гривна йому...

— А ти гривен хочеш? — здивувався буцімто Лют, — а ось вони!

І, знявши з найближчого коня шкіряний мішок, висипав з нього з сотню злитків срібла певної означеної ваги, яких уживали як гроші.

— Скільки тобі гривен? Тридцять? А ось вони! — повторив вдруге і відчислив тридцять гривен рядочком.

— При свідках віддаю і у присутності богів. Нехай благословлять довжника, що віддає в час позичене, а ви, свідки, бачили?

— Бачили!

— А хто ще бачив?

— Я, я, я, ми всі! — загула громада.

— Значить, довгу нема?

— Нема, нема!

— Коли так, то силою княжого наказу беру в посідання Залісецьку волость ім'ям Мстислава і на давніх правах полишаю усіх ізгоїв, закупів і рабів, а ти, боярине, збирайся у Рогдаївку!

Громада зареготалася, побачивши, як витягнулося лице скупинді. Загорнувши виплачені гривни обома руками, подивився він по зібраних і жалібно заголосив.

— Боги світлі, боги добрі, змилуйтеся наді мною! Я обсіяв, зорав, скошив сіно, а тепер женуть мене звідсіля, мов собаку, за мої гроші, за моє добре серце...

Але громаду не зворушувало скавуління старого баришівника.

— Геть відси! — кричали палкіші господарі.— Пропадай, хабарнику! Махай у свою пустку! На ліси, на гори!

— Хіба у тебе, боярине, нема власного посілля? — спитав Лют.

— Є, чому ні,— відповіли кметі,— тільки його люди мало не всі перейшли жити в інші волості, бо їм від такого пана ні оборони, ні помочі не було, тільки драчка та неволя. Тому-то й уся Рогаївка опустіла.

Між тим Рогдаєві прийшла раптом нова гадка у голову.

— Стійте! — крикнув. — Признаю, що цей гридень Лют заплатив мені довг за Мстислава Воєславича. Але хто поручить за нього, що він саме від Мстислава приходить? Може, це малий який хоче за тридцять гривен здобути посілля, варте шістсот гривен? Це розбій, це обман!

— За це, що я не мантий, ручиться наказ князя і його гридні,— тут підняв Лют руку і вказав на коней та людей, яких привів з собою. На мішках та щитах були також княжі гербові знаки.

— Потім, — продовжував Лют, — кожний з вас знає Крука, пса Мстислава. Ось він зі мною, бо годі було молодому воєводі брати з собою на Дунай собаку. Вкінці не раджу нікому не вірити. Коли виявиться, що я мантій, то проженете мене, а якщо я прав, то горе тому, хто стає проти волі Святослава. На це не зважається навіть кесар ромеїв, а мав би зважитися Рогдай?

— Я сіяв... орав... косив, — залебедів знову лихвар.

— І зібрав! — докінчив Лют. — Що зібрав, це твоє, що осталося, це моє, тобто Мстислава Воєславича, якого я тут заступаю. Одначе, розлучаючись, наказав мені воєвода не проганяти ззідси Рогдая, ані його невісти...

— Невісти? Якої невісти? — загомоніли господарі.

Калині вдарила кров до лиця. Вона весь час плакала нищечком, та її сльози були слізьми радості; це був весняний дощ, орошує землю теплими плодородними краплями. Коли загомонів народ, питаючись про невісту Мстислава, встала з паленіючим лицем, і випрямившись гордо, сказала дзвінким голосом:

— На Ладу і Сварога! Невіста Мстислава Воєславича перед лицем богів та людей — це я!

— Слава, слава! — гукнула громада, — останься, Калино, у нас! На щастя! На славу! На добро!

— То значить, що я не мушу тікати у Рогдаївку? — спитав Рогдай, який не розумів ще гаразд, про що саме бесіда.

— Ні,— відповів Лют, — можеш собі сидіти і тут, аж доки не перевезеш усього свого майна у Рогдаївку, або й до повернення Мстислава. Господарство віддаси мені і Калині, а сам роби, що знаєш,



але до волості тобі зась! Ти зорав і обсіяв, але ти і дістав Залісся у застав також зоране і засіяне. Тому мовчи і прославляй імення князя і ласку воєводи Мстислава, бо він тут буде княжим тисяцьким на усю Тиверську землю.

Рогдай покірно схилив голову і серед насмішок та лайки присутніх потьопав у хату. В цій хвилині коло воріт задудніли копита та залунали прокльони. Побачивши пороку Рогдая, зрозумів Власт, що нічого тут не діждеться, і поїхав додому. Але у душі залишилась у нього пекуча жадоба помсти.

## XVI. ВЛАСТ

Протягом кількох днів Калина не залишала Люта ні хвилини одного. Наче тінь, ходила за ним слідком, розмовляючи та розпитуючи про свого Мстислава, чи здоров, чи дужий, чи вже великі у нього вуса, що саме говорив про неї, а що казав князь про нього, як виглядав воєвода, коли нападав на печенігів, яка його зброя, який одяг і тисячі найрізноманітніших подробиць бажала дівчина знати від "дядька". Вкінці Лют почав обтирати піт з чола, а розповівши Калині ту саму подію на двадцять зовсім різних способів, розвів руками і сказав:

— Але ж, дівко, найхитріший грек не набреше за рік стільки, що я тобі за цих три дні, а тобі ще мало? Що ж, хіба почну і я до тебе женихатися, як ось Власт, то, може, відчепишся!

— Дядьку, дядьку! Вже і женихайтеся, лише розповідайте мені про Мстислава. Бачите адже, що з моїм батьком нема у мене злагоди, то з ким балакатиму? Я ж мовчала вже три місяці.

Як Калина за Лютом, так снувався Крук за Калиною. Раз у раз ставав серед обійстя, нюхав повітря і скавулів стиха. У місячні ночі йшов під опустілу хатину Воєслава і вив годинами, сидячи у дверях.

— Звірина, — говорив Лют, — а більше у неї вірності, ніж у не одного чоловіка.

При цьому Лют господарював жваво і заходився коло жнив за допомогою своїх товаришів. Йому самому треба було ще старання й опіки, бо рана у грудях ледве що загоїлася і не раз кров показувалася на устах "дядька". Тоді Калина клала його у постіль, напувала липовим цвітом, годувала медом і салом і не пускала ні до женців, ні до возіїв.

Старий Рогдай замкнувся зразу в одрині, де стояли скрині з готовим грошем, дорогоцінностями та дорогими шубами, парчею і поволоками, бо боявся насилля і грабежу. Опісля вийшов раз і другий, але до господарства не втручався і наслухував лише пильно, про що розмовляли Калина з Лютом. Чуючи, що вони говорять про Мстислава, покликав Калину до себе і спитав:

— То ти, Калино, змовлена з Мстиславом?

— Так батьку.

— Батьку, батьку, — повторив Рогдай злобно, — а де був батько, коли ви змовлялися? Де була його влада і воля? До божий закон?

Дівчина почервоніла і схилила голову.

— Великою є влада і воля батька, — відповіла, — але більшою сила Лади та принада Купальної ночі.

— Ага, то ви ще на Купальному святі зішлися?

— Торік.

— Так, так! А знаєш ти, дівко, що ти призначена Властові з Города?

— Ні!

— Коли ні, то знай, що цієї осені по переїзду у Рогдаївку відгуляєте весілля. Заладнаємо на славу, і станеш бояринєю ще перед першим снігом.

Злякано глянула дівчина на батька, чи він справді цього бажає, чи може лише так жартує з нею. Але на лиці Рогдая стояв той самий вираз тупого завзяття, як тоді, коли Власт мав живим або мертвим кинути йому під ноги Мстислава. І тоді зрозуміла дівчина, що Мстислав казав правду, коли відходив у Київ. Рогдай не любив її, а тільки гроші та свої замисли. Тепер, коли її воля стала всупереч його намірам, пропала десь і уся любов батька до дочки. Цей старець, який завжди годив Калині у чому б то не було, ставав тепер проти неї, мов ворог, і хотів насильно здійснити свої бажання, без огляду на щастя власної дитини.

Але Калина вже перестала бути дитиною. Розлука з Мстиславом, душевний неспокій і журба, розпука при гадці про його смерть збудили у неї свідомість, що її щастя уже не при батькові. Її очі відкрилися на батькові слова і діла, і вона раптом побачила, що там, де бачила досі старечу неміч, на ділі була злоба і нахабність недоброї людини. У неї зародилася постанова зберегти своє щастя всупереч волі батька та на впертість відповісти впертістю. У своїй постанові звернулася вона й до Люта, і цей пообіцяв їй усяку допомогу, яка буде потрібна, хоч би навіть довелося вжити проти Рогдая сили.

— Ти, доню, не сумуй, — сказав їй Лют, — Рогдай — батько, повинен брати про твоє щастя, а якщо не хоче, то треба його присилувати. Воно часами не завадить сказати і старому: "Так буде, бо так краще, а ти підкорись, бо легше хату одним словом зруйнувати, ніж нову поставити". Ось чого навчила нас війна і походи. Краще послухайте молодого, якщо радить добре, ніж старого, який верзе дурниці.

— Та я це знаю, дядьку, — відповіла дівчина, — але бачиш, я боюся кари богів на мене і Мстислава, якщо батько затнеться.

Лют засміявся.

— Ха, ха, ха! Маленьке ти ще дівчатко, ну, і дурненьке ще до цього нівроку. Ти ж була уже над водою на Купала?

— Ні... Тобто, була! — сказала, червоніючи, дівчина.

— А з ким?

Дівчина глянула з докором на усміхненого дядька.

— Як-то з ким? — здивувалась. — З ним!

— З Рогдаєм?

— Ні бо... з Мстиславом!

— Ну, коли так, то що до цього Рогдаєві? Не кажу Властові, але Рогдаєві? Тьху! Щоб старий чоловік, та ще батько, втручався у купальні чари...

Калина мовчала і ждала, до чого гне Лют.

— А дочка його хоче?

— Ще б не хотіла. Це ж її Ладо, бозна відколи.

— Ну, коли так, — каже батько, — то не гнівіть богів, сусідо, відгуляйте у гаразді весілля, а нам не тільки світу, що у вікні!

І не раз ще я міг знайти собі жінку, та більше війна тягнула мене, ніж домашні вигоди. Хозари, вятичі, болгари, чорні і нечорні, греки та всілякі інші вороги не дали мені подумати вчасно про рідню, батьки померли, а тепер вже й запізно!

Втішена у своєму горі дівчина засміялася весело.

— Не кажіть, дядьку, що запізно, боги знають, де кому віночок плетуть дівочі руки. Ще вам до старості далеко, поздоровішаєте, вернуться наші з Дунаю, тоді й вас візьме оскома, не бійтеся! А на весіллі такої вам заведу пісні, що аж гей!

Аж ось почали зразу глухо, а що далі, то й голосніше доходити недобрі вісті з Болгарії. Корсунські купці розказували у Каневі, що Святослава побили й облягли в Доростолі, що Переяславець упав і багато дружини лягло головами. Знову почав неспокій мучити серця Калини та Люта.

Лют поволі приходив до здоров'я і добув знову свою зброю та коня, стріляв з лука, ходив у ліс на лови, а раз навіть їздив у далекий Червоногород за вістями. Коли вернувся, застав Калину в сльозах. Рогдай виїхав у Рогдаївку і звелів дівчині збирати все добро та лагодитися і собі в дорогу. Тоді Лют задумався, почухав потилицю, а далі послав до Ярослава запитатися поради. Саме коли обидва радилися у світлиці, перед дворище заїхало кільканадцять озброєних мужів верхи. Біда з переляку Калина сховалася за плечі Люта, а в цій хвилині ввійшов у хату Власт.

Він вклонився обом мужам та звернувся до дівчини.

— Боярин Рогдай, твій батько, посилає тобі, Калино, озброєних людей і мене, щоб тебе у безпеці завезли у його волость Рогдаївку.

На ці слова замовк Лют, а Ярослав вийшов з хати. Тоді виступила Калина з-за плечей "дядька" і відповіла:

— Я позбираю усі свої достатки і завтра або післязавтра приїду сама. Дивно мені, що батько, боячись небезпеки, присилає якраз тебе.

— А це чому? — здивувався Власт. — Чи ж я гірший за інших?

— То ні! Але ти сам є для мене найбільшою небезпекою.

Власт засміявся.

— Саме тому батько мене й вибрав, хитрий з біса старий. Щоб я не присікався до тебе, звелів мені тебе пильнувати. Отак має безпеку для доні, бо у мене зв'язані руки.

Кажучи це, усміхався, але в очах блимали хвилями жовтаві вогники злості.

— Я з тобою не поїду! — відказала холодно дівчина. — Ти це знав, і батько знав, і тому послав вас щось з п'ятнадцять мужів.

— Може, й тому! — сказав твердо Власт, а усміх щез з його лиця. — Але саме тому мусиш їхати, бо силою візьму тебе, чи хочеш, чи ні!

І витягнув руку, щоб обняти стан дівчини та повести її до дверей. Але тут ударив Лют кулаком об стіл.

— Стій! — гукнув. — Яким правом наказуєш тут у чужій хаті чужій дитині?

— Правом батька і дідича, якого заступаю.

— Чортяку з болота тобі заступати! Геть мені звідси, тут не твій двір, ані Рогдаїв, лише Мстислава, а ця дівчина під моєю опікою!

— Мовчи, княжий смерде! — відповів гордо Власт. — Не у своє діло встряєш! Ходи, Калино!

І силою потягнув її до дверей. Але дівчина вирвалася, а коли Власт метнувся за нею, рука її упала з ляском на червоне, розпалене гнівом і пристрастю лице боярина.

Тоді кривава плахта закрила йому зір. Схопивши руку дівчини, стиснув її так, що Калина аж присіла з болю, а другу руку підняв уже, щоб ударити... Та Лют раптом вхопив його і, піднявши, кинув до дверей, аж тріснули одвірки, а боярин вилетів разом з дверима за поріг.

— Гей, гридні, до мене! — гукнув Лют і вхопив з стіни свій великий варязький щит і довгий меч.

Тимчасом товариші Власта непокоїлися, що їх пан не вертається. Довкола них стали збиратися озброєні люди, зразу кілька, далі кільканадцять, а потім ціла юрба кметів, ізгоїв, рабів, молодих, старих, ба навіть баби, діти з усього села.

Побачивши Власта на землі, кинулися до нього його слуги, щоб підвести на ноги й оборонити перед ударами. Однак ледве підняли його, коли на наказ Люта уся товпа кинулась на них з криком.

— Геть звідси, заволоки, розбишаки, рогдаївські смерди! За пліт з ними! У ріку!

Мечі вискочили з піхов, блиснули топори, ратища, очепи, вила. І не витримали Властові слуги. Він сам був боягуз неабиякий, тож, побачивши товпу, скликану Ярославом на підмогу "невісті Воєславича", кинувся з двору, не приймаючи бою.

Але тієї самої днини вечором прийшов від Власта посланець, кметь зі Залісся Кудлай, якого зустріли у лісі розбишаки, і переказав ось що:

— Якщо Калина не буде через два дні у Рогдаївці, то третього принесуть їй у дворище в Заліссі голову Рогдая.

Всі оторопіли, а Калина, як стояла з усміхом на устах та радістю у серці, впала непритомна на землю.

## XVII. У ГНІЗДІ РОЗБІЙНИКІВ

Лісом, що купався у вечірніх блисках після денної жари, їхала дружина вершників. Були це озброєні комонники, за якими на прив'язі тяглося з десять нав'ючених широкобедрих та низьких болгарських коней. Обабіч стежки зітхали мар'янки, материнки та чебреці своїм пахучим віддихом, — а всюди синіли дзвіночки. Місцями, де з-під чорнозему добувалося вапняне підложжя, повзли землею тонкі корняки темнозеленого барвінку, а навіть білів подекуди ломінь та жовтіла дівина. По обох боках стежки росли густі кущі ліщини та калини, тут і там чорніли спілі грона чорного базнику на товстих стеблах. Далі зеленіли дуби, явори, терни, а землю вкривали товстим шаром порох, гниле листя та ягідник. У вечірньому повітрі не чути було вже гудіння хрущів, лише комарі виспівували тоненькі свої пісеньки та роєм вилітали з гущавини, щоб пожитись. У гіллі чулись крики птиць, що вертались до гнізда на ніч. Шуліки, кобузи, соколи, канюки наповнювали повітря своїми хрипливими криками, а з деяких дерев лунало каркання гайворонів, які, живучи громадою, відбували саме вечірню нараду. З дупла велетенського бука раз у раз обзивалася сова, наче сердилася на білок, які потіш яр виправлялися якраз перед кривим носом премудрої боярині.

Мовчки їхали вершники, видно, далекою була їх дорога, й уже все вибалакали під довгих нічних постоїв. Однак по конях не було помітно надто великої втоми. Видно, вершники щадили своїх коней та давали їм потрібний відпочинок. А може й хотіли вони гідно показатися дома?..



На чолі їхав у блискучій візантійській зброї молодець у червоному плащі з парчевою лямівкою. На нагруднику виднілися всілякі золотисті потвори, левині голови тощо, ремені начеревника вкривали густо золоті гудзи, а пояс аж сіяв від самоцвітів та туркусів. Червоні сап'янці опиралися кінчиками об срібні стремена, а упряж коня, хоч з доброго ременю, пишалася шовковими поводками та срібними й мосяжними бляшками. Менш пишні були строї його товаришів, але все-таки можна пізнати було по них, що неабикому служать.

Обличчя усіх були опалені вітром і сонцем, поорані трудами воєн та подорожей. Усі були ще молоді або в середніх літах, але найкращий був таки провідник, у якого здоровий вигляд та краса рис поєднувалися з нарядним одягом.

Аж ось стали вершники на високому полудневому березі Дністра і глянули на зелене море лісів, яке розливалось по лівому боці ріки. Кривавою смугою лягла ріка у їх стіп, а по тій стороні над залісецькими дворищами стелилися дими. З ріки здіймався синявий вечірній туман і звільна підіймався вгору, щоб розстелитися на ніч по берегах. Хвилину дивився провідник дружини на прегарний краєвид, потім, наче збудившись зі сну, обернувся до товаришів і гукнув:

— Чвалом!

І бігом поїхали товариші за мовчазним воєводою.

Вони їхали вверх рікою, лівим її берегом, минули швидко село, минули дворище Воєслава, у якому чогось горіло кілька чималих вогнів, минули оселю Ярослава на півострові і доїхали до перевозу, де перевізник залісецького боярина перевозив людей чайками і дарабою.

Але дарма кликали дружинники перевізника. Його не було і чайки не було. При березі стояла лише дараба, широкий сплав з грубих ялинових

пнів, критих драницями. Весь сплав був прикріплений на довгій грубезній линві до зрізаного на висоту сажня над землею дубового пня.

Хвилину ждали їздці на перевізника, а потім сіли разом з кіньми на дарабу, воєвода став при кермі, товариші взялися за жердки та весла і відбилися від берега. Один з них розвивав линву в міру того, як сплав віддалявся від берега. Коні вояків звикли, видно, до таких мандрівок, бо ні один не захрипів, ані не пручався. Вправно, наче справжні моряки, пливли молодці.

— Лівим боком налягай!

— Обпрись зліва! Ще раз! Ще раз!

— Греби! Дужче! Рівно! Разом!

— Раз, два, раз, два!

— Налягай справа! Обпрись!

— Приставай!

Вправно пристали дараба до берега. Всі вийшли, а сплав знову відрулили у воду. Він поколихався по хвилях, поплив за водою, але, спинений линвою, пристав під напором води до правого берега. Перевізник потребував лише намотати линву на коловорот, щоб привести сплав знову до стовпа.

Від перевозу їхали комонники стежкою. Але ось спинився провідник і вказав у сторону села рукою.

— Ось моє це посілля... Це Залісся! — сказав. — Там має на нас ждати Лют. Те велике дворище, яке ви бачили на горбку, це мій двір. У

ньому горять огні, видно, щось діється незвичайне. Тому мусимо обережно під'їхати, щоб не впасти ще в яку халепу.

— Може, це лишень толока або пир, — здогадувався один з гриднів, який, видно, найрадше був би якраз на таке свято потрапив.

— Не знати! — відповів воєвода. — Лют не справляв би пирів без мене у моїй хаті, а жнива вже минули.

— А може, це похорон? — сказав інший. — Лютові небагато належало вже у Корсуні; хай його боги рятують, шкода було б гридня князеві, а нам товариша...

По хвилині надуми рішив воєвода:

— Поїдемо стежкою прямо на північ і доїдемо до роздоріжжя. Там стоїть дуб, розрощений стрілою Перуна, коли деревляни вбили князя Ігоря. Одна частина віджила знову, коли князя Мала з дружиною погубила мудра княгиня Ольга, друга залишилась мертвою. Від цього дерева йдуть дві дороги. Одна на захід у Город, друга на північ у Рогдаївку. Звідти під'їдемо під дворище.

І знов мовчки рушила дружина лісом, дзвонячи упряжжю та зброєю у холоднавому вже вечірньому повітрі. На небі з'явився помаранчевий місяць, а його світло мішалось з тінями ночі та останніми проблесками вечірньої заграви у якусь таємничу півтінь. Перед вершниками з'явився раптом, наче величезний чорний хрест, розколений крислатий дуб. Над одною його половиною здіймалася кучерява китиця галуззя та листя, друга стирчала у повітрі, наче виселиця. Сіра дорога проходила повз дерево і ділилася на три відноги. Одна на захід у Город, друга на схід у Залісся, третя на північ у Рогдаївку.

На дорозі з'явилося щось невелике, чорне, а слідом за цим голосний лай собаки потряс вечірнє повітря. Великий чорний пес скочив на коня

воєводи, так що кінь став на диби і, наляканий, почав хропіти і вертітися на місці. Пес побріхував безупинно, бажаючи за всяку ціну дістатися на сідло, а хвостом махав так сильно, що здавалося, ось-ось і відірве його зовсім. Видно, власник хвоста вітав когось з незвичайною радістю.

— Крук! Мій любий, вірний друже! — гукнув Мстислав і скочив з коня, а в наступну хвилину Крук з виттям, скавулінням та всіма іншими ознаками шаленої радості скакав йому на груди, плечі, лизав руки, ластився на всі лади, наче розказати бажав своєму панові про тугу та жаль своєї собачої душі за ці три місяці.

— Слава добрим світлим богам за гарну ворожбу! — сказав Мстислав. — Першим зустрічаю на своїй землі найвірнішого друга, якого має вояк та ловець, а ще й під Перуновим дубом. Добро спливе на мою голову з цієї ворожби, тому радіймо душею усі і не тратьмо часу.

— А зі мною не звітаєшся, воєводо? — спитав раптом якийсь голос, і з-за дуба вийшов стрункий озброєний чоловік.

— Лют! — крикнули дружинники та кинулися його вітати. — Ти здоровий, дужий? Як же там боги милували тебе за весь час?

— Чого це вогні у вас на обійсті? — запитав Мстислав замість відповіді на питання.

— Це громада зійшлася боронити Калину від Рогдая і Власта, а тепер радяться, що робити, бо Власт грозить, що вб'є батька Калини, якщо вона не віддасться за нього.

— Див би його по', собачого сина! Коли прийшов посланець?

— Саме годину тому. Власт жде до ранку відповіді, а приїзду Калини до післязавтра вечором.

— Що ж Калина?

— Зімліла, бідненька, потім сиділа одинока та до нікого і слова не казала. Нарешті сказала: "Люте, дай мені ніж, і їдьмо". "Чого?" — питаю. А вона на те розсміялася так, що мені аж мороз перейшов по тілі, і каже: "їдьмо! Коли Власт доторкнеться до мене то вб'ю його, а не вдасться, то сама собі кінець зроблю. Загнав батько, як кажуть люди, матір у могилу, тож нехай поховає й мене! Тоді нехай боги прокленуть Рогдаївку, а Рогдай хай навіки-вічні блукає опирем по руїнах. Не судилося мені, видно, щастя у житті".

— Пробі! — гукнув молодець. — їдьмо розрадити її, а потім відіб'ємо старого силою!

Але Лют похитав головою.

— Це не може бути! Якщо поїдемо спершу додому, повечеряємо, поговоримо — буде північ. Повстаємо аж ранком, а за цей час дізнається Власт про твій приїзд і буде берегти Рогдая і скарбів. Якщо побачить нас під дворищем, вб'є старого і втіче з грішми, а ми привеземо Калині на весільний подарунок труп. Так не може бути. Тут треба або переговори вести, або виявити підступ.

— Переговори нінащо не здалися! — відповів Мстислав. — Власт має у своїх руках гроші Рогдая, а бажає мати ще й Калину. Що ж ми йому за неї можемо обіцяти? Якими скарбами його знайти? Тут треба підступу і сили, але негайно, без проволоки. Поки лице Сварога усміхнеться до нас вдосвіта, повинен Власт висіти на найвищому дубі у Рогдаївці. Твоя правда, Люте, у хату їхати годі.

Потім звернувся до своїх дружинників.

— Хлопці, ви чули, яка халепа трапилася мені від недруга мого. Допоможете мені у ній, чи ні? Допоможіть, братіки, нагороджу вас щедро, а потім дам спочити у всякому дозвіллі, скільки забажаєте.

— Ідем з тобою, воєводо! — гукнули хлопці радісно. — Віддячиш нам медом на весіллі.

— Покажемо ми тому якомусь Властові, як підпалювати вежу серед тридцятитисячного війська ромеїв! — гукнув і собі наймолодший гридень Снігур, який обожнював Мстислава за його подвиги.

На жаль, саме тому, що Снігур був наймолодший, а й до цього ще недавно занедужав на пропасницю, не взяли його товариші з собою, а звеліли таки тут під дубом переночувати разом з в'ючними кіньми. Як не просився хлопець, нічого не допомогло. Воєвода і старший гридень наказали, мусив слухати. Інших одинадцять поїхало у Рогдаївку.

Вже сама околиця Рогдайового посілля достроювалася до власника самої волості. Була вона підмокла, багниста і не дуже пригожа під засіви. Зате багато звірини було у лісах, а рої болотяних птиць аж сонце закривали на льоту. Вершники з'їхали у долину, береги якої вкривав густий ліс, де росли вільхи, верби, шовковиці, між ними вкривали землю протачники, бібники, настурції. Подекуди отруйний смертельник виростав понад інше зілля та ховався поміж знітами, криванями та коситнями. Над потічком, який ліниво сльозив по підмоклу підложжі, росли латаття та червоний клешінець. Солодкий болотяний лепех виростав поміж густим ситником, а далі вода розливалася у ставок, воду якого вкривала яснозелена ряска. Одначе небагато було тієї води. Її дзеркало зникло під густим лісом очеретів, шувару та кашатника. Густо росли вогкі китиці рогозу, а маленькі віконця, не зарослі трощею, обняв у посідання болотяний гребиш.

Над мокляком стояв густий туман, але вже здалека бачили вершники два світельця, які кидали на біляві плахти мряки рожеві відблиски. Саме

над болотом на високому сухому півострові лежало дворище Рогдая. Найближчі хати були віддалені на якусь чверть милі і стояли на сухому місці над потоком, який впливав з багнистого ставка. Вершники знали, що у селі залишилось лише дуже небагато кметів, а ізгої, які мусили у ньому бути, не дуже журилися долею Рогдая. Тому, доїхавши до півострова, дружина злізла з коней, а Мстислав пояснив усім придуманий ним дорогою план нападу.

Давши розпорядження, скинув з себе нарядний одяг і переодягнувся у звичайне бойове знадіб'я, шкіряні штани, міддю викладений кубрак, товсті чревії, тугий дерев'яний, шкірою оббитий та залізом окований щит і варязький шолом. На шолом накинув каптур, щоб відблиск місячних променів на шоломі не зрадив його. Потім пішов у густий очерет, бажаючи зайти у Рогдаєве дворище ззаду.

Там стояв будинок боярина. У ньому горів огонь, видно, ще не спав ніхто у дворищі. Також при двох великих ватрах спереду крутилося чимало людей. Були це раби та ізгої Власта, між ними кілька парубків із заходу. Вони молилися до Святовида, говорили мовою, дещо відмінною від тиверців, а одягалися у шкіри на голе тіло. Брудні вони були і вночі, але віддані своєму панові тілом і душею та готові на всякий вчинок. Ці парубки сиділи біля окремого вогнища й пекли куски м'яса, які їли напівсирими, запиваючи пивом. При другому вогнищі вечеряли тиверці, які з відразою дивилися на "лядських" товаришів. Вони соромилися поведінки свого боярина, який не завагався підняти руки на немічного старця та малолітню дівчину. Такого у руському роді ще не бувало.

У світлиці сиділо на заפורошених ослонах двоє людей: старий Рогдай і Власт. Великі круглі очі старого лихваря дивилися з переляком на молодця, який спокійно доїдав жарену курку та допивав мед з кубка. Доївши, підійшов до стіни, де рядком стояли ковані скрині, і відчинив одну з них. У скрині було чимало шкіряних, гарно пов'язаних мішків.

— Власте! Що ти робиш? — крикнув Рогдай, а позеленіле його лице виявило всю розпуку, яка приймала його серце. — Це ж моє!

— Ха, ха, ха! — зареготав Власт. — Чи ти думаєш, що твоя доня визволить тебе з моїх рук? Ти мій і все твоє теж мені припадає!

— Злодію! — прохрипів Рогдай і зірвався останком сил, щоб боронити за десятки літ надбане майно. Але сильний удар в лице кинув його в кут. Старець вдарився головою об скриню і впав без пам'яті на землю.

У печі горіли товсті колоди, і ясне світло заливало всю кімнату. З свистом дихав Рогдай, але Власт не зважав на нього. Мішок за мішком висипав він на стіл, скриню за скринєю відчиняв, аж поки на дошках виросла чимала купа гривен, динарів, драхм і навіть золотих арабських та грецьких монет.

Лице Власта палало рум'янцем, очі блищали гарячковим вогнем, а руки тряслися, наче від пропасниці. Він не бачив ані не чув, що діялося довкола нього. З жадобою заглиблялися його пальці в купу монет, а ухо любувалося металічним брязком. В розпаленій уяві проходили барвисті сцени з життя вельмож та купців над далеким Боспором. Колись був Власт у Царгороді з купцями-гречниками та приглядався до життя у цій столиці світу. З цього часу постійно тужило його серце за цим сонячним раєм полудня. Тепер ось, маючи гроші, міг він перенестися туди назавжди і осісти там як купець. Він торгував би або й грабував би руських гречників по дорозі. Не бракувало б йому, певно, грошей у майбутньому.

Ласо облизувався Власт, мріючи про царгородські гаразди, і не звертав уваги на крики своїх посіпак, які веселилися при варті. Не бачив він, як через якийсь час прийшов до себе Рогдай і, постогнуючи та покашлюючи, піднявся і сів у куті хати. На його витріщені очі падав блиск вогню. Цими світячими очима слідкував він за кожним рухом боярина, що порався в хаті. Крізь голову пробігали блискавкою думки.

Що робити? Як утекти з цієї хати? Ба, втекти не штука, Власт навіть не помітить, що хтось рипнув дверми. Але що далі? Власні ізгої та раби



покинули старого. Вони його не любили, бо й за що? Він увесь вік давив їх щосили і видавлював з них, що лише далось: гривни на переднівку за крихітку борошна, шкіри, мед, збіжжя: робив ними, як волами, коли мусили шукати у нього заробітку, а як хто завинив йому гроші, то обдирав довжника з шкіри. Усіх, хто не сплатив боргу, продавав безпощадно у Царгород... Тікати самому через ліс... А гроші, доробок усього життя, кров крові, життя життя його має пропасти у руках опришка-зłodія? А притому там у лісі темно, страшно. Там ніччю ходять понад багном блудні огники — це духи потоплених, що разом з чортами сидять у болоті, втягають у чорну вонючу глибину необережного самітника. Там мавки гріються до місяця на галявинах та манять за собою мандрівника у воду або залоскочують до смерті. Там лісові біси лякають прохожого вигуками та страшними тварюками, а Блуд водить його у безвісті. Там Див...

Старий затрясся усім тілом.

Ні! Він не піде сам-один звідсіля. Він вп'ялить очі у блискуче срібло та золото, які вкрав у нього названий зять... Ха, ха, ха! Його лютий ворог, гадина, вигріта на його грудях, якій він ввірив, віддав у його руки себе, свою долю, життя, ба й більше ще, ніж життя — гроші! Нехай же ж бере одно і друге!

Ледве, однак, майнула ця думка крізь голову! Рогдая, коли раптом якийсь холод почав підступати від ніг по хребту аж до голови. Якийсь безмежний звірячий страх охоплював все його єство, страх перед смертю, перед костром, могилою, тризною, хробаками, довічною пітьмою. Десь зникла віра у Вирай, у якому батьки веселяться віки-вічні на зеленій леваді Дажбога, а залишився лише страх перед тими останніми хвилинами, коли холодіє тіло, гаснуть очі, втрачають владу руки й ноги, мовкнуть уста, а страшна Смерть-Морана давить кістлявою рукою горло... Брр! У душі старого обізвався голос протесту... Бороніть мене добрі, ясні боги, борони мене, Калино! Не віддавайся цьому зłodієві, що взяв мій гріш! Мстиславе!.. І нагло, наче привид-опир, що з'являється на поклик чародія, у вікні зачорніла постать...

Яскравий блиск упав на її лице, і Рогдай пізнає Мстислава. Чи це він, чи не він? Рогдай питає себе, щоб переконатися, чи він спить, чи ні, витріщає очі, вдивляється у постать за вікном і очам не вірить. Аж ось Мстислав всуває передню частину тіла крізь вікно і зачіпає вершком шолома об низеньку оправу. У цій хвилині відвертається Власт і кам'яніє у зігненій поставі, як стояв над купою грошей, — око в око з Мстиславом.

Голосний крик вирвався з уст Власта, крик переляку, злоби, а слідом за цим кинувся боярин до вікна, щоб напасти на ворога, поки той протиснеться крізь вузьке вікно хати. І хто знає, що було б сталося, коли б раптом не отямився Рогдай і, наче той казковий Кощій, з витягненими руками кинувся на Власта. Ведений інстинктом, не нападав, однак, на нього просто, бо Власт держав уже у руках меч і був би ударом позбувся напасника. Вів захопив Власта за ногу, а коли цей кидався до вікна, потягнув за неї з усієї сили. Боярин упав, а поки звільнив ногу з рук Рогдая, Мстислав стояв уже в кімнаті, й обидва противники змряли себе очима.

— Приходжу до тебе, Власте, у посольстві від Калини. Вона каже тобі ось що: "Якщо не підеш собі негайно з усіма посіпаками і не віддаси її батька, то не жити тобі на білому світі!"

— Як-то, Мстиславе, сину мій! — залебедів Рогдай, який по хвилинній напрузі всіх своїх старечих сил знову охлялий сидів на долівці,— а моя кров, мої гроші? Невже ж ви з Калиною віддасте мої скарби цьому злодієві?

— Твій гріш залишиться при тобі! — відповів Мстислав. — А ти, Власте, збирайся у Город!

— Га! — заверещав тоді Власт, якого охопила злоба. — То ти, собако, не здох на Дунаї разом з твоїм князем? То зажди, ось тут на батьківщині постигне тебе твоя доля!

І кинувся на Мстислава, стукнули мечі...

Але недовго боролися противники. За другим чи третім ударом ліве плече Власта забагрилося кров'ю. У нього не було щита, а Мстислав не міг свого перетягнути крізь вузьке вікно. Боярин уступав та вів нападаючого за собою до дверей. Він, бач, задумував ненароком вискочити надвір та покликати своїх посіпак. І вже двері ось-ось... Вже плечі Власта оперлися об одвірок, коли раптом громом залунав дружний оклик за вікном:

— Бий собачу віру!

Рев переляканих та покалічених городян відповів на цей оклик, свист мечів, брязк зброї та стук щитів почувся через хвилину, потім замовкло все.

Тимчасом і в хаті скінчилося усе. Почувши вереск за дверми, завагався Власт на хвилину, не знаючи, що йому робити. Та в цю мить меч Мстислава впав, хоч, на щастя, лиш плазом, на його лице. Мов колода, повалився Власт на долівку, а наступної хвилини відчинилися двері, і Лют запитав:

— А що там? Рогдай є?

— Є! — відповів Мстислав.

— А Власт?

— Є також.

Лют увійшов у світлицю.

— А де ж вони?

— А ось!

І молодець вказав на Рогдая, який з гарячковим поспіхом згортав з столу гроші у мішки та скрині і забув навіть про подяку за врятування життя та майна. Біля цього лежав на долівці Власт з посинілим опухлим лицем.

Лют засміявся і обтер меч об одяг лежачого боярина.

— Поспішай, старий скряго, — сказав весело, — бо пора нам усім у Калинин двір.

Старий не відповів, а Мстиславове серце у грудях стрепенулося при згадці про Калину,

#### XVIII. ПРО КНЯЗЯ, ЩО ЧУЖОЇ ЗЕМЛІ ШУКАЮЧИ, СТВОЮ ВТРАТИВ

Перемога була повна. З парубків Власта не залишився у живих ні один, а городські ізгої навіть рук не звели на захист свого пана і лише просили дозволу повернутися додому. Ранком посідали на коней і поїхали у ліси, а Рогдай, Лют і Мстислав звеліли поставити перед собою Власта, якого наніч зв'язаним кинули у хлівець. Великим було здивування усіх, коли сторожа повідомила, що Власта нема. Виламана стіна та сліди у болоті вказували, що боярин тікав крізь багно напередими.

Вислані рогдаївці не знайшли слідів на берегах, видно, Власт потонув у багні.

— Пробі! — сказав Лют. — Хто у багні увесь вік скоротав, тому у багні й кінець!

Мстислав звелів зарізати когута та кинути у багно, а потім від'їхали всі у Залісся.

Ніхто не опише щасливих блаженних хвилин радості, коли Мстислав вернувся у посілля батьків своїх, до свого дворища, своєї невісти. Кінця не було питанням, оповіданням, сльозам, дотепам. Один лише не брав участі у загальній радості — Рогдай.

Переживання в останні дні добили його старечий дух, неvistачало йому вже сил охопити розумом усі враження та пристосуватися до змінених життєвих обставин. Годинами сидів старий непорушно і усміхався лише приязно, якщо приходили до нього люди. А й залісецькі люди помітили незабаром перемену, яка настала у душі Рогдая, бо всі насмішки, якими частували його давніше діти, жінки та парубки, зникли. Усякий бачив у ньому старця, який уже на справи цього життя осліп, а дивиться скляним поглядом на той бік — на зелену леваду Дажбога. його вуха не чули вже й не розуміли всіх людських слів, бо вони вели гутірку з дідами у Вираї. Тому кожний здіймав радо шапку й вітав старого по закону, ввічливо та поважно.

Мстислав і Калина не залишались одно без одного ні на хвилину. Вона розповідала йому про свої переживання, а він їй про бої на Дунаї, про варягів, греків, болгар.

І плили дні за днями, а через дванадцять днів після приїзду Мстислава відгуляли весілля.

\* \* \*

Тимчасом змаліли Дністрові води і набрали темно-зеленого забарвлення, яке яскраво відбивалося від глинистого та піщаного берега. Луки та поля посіріли, пожовк ліс... Усі барви від ясножовтої до темнорубової пишались у променях сонця та у чистому холодному вже осінньому повітрі. Наче яскраві воскові свічки, горіли берези та вільхи, темніший відтінок прикрашував кучеряві дуби, наче кров'ю, опливали буки та граби. Тут і там, де виступала глина, де росли й ялиці або модрина, залишились темнозелені плями. Жовкла, уже піщина,

лозина й верби, жовкли в'язи, явори, відцвітали останні квіти і лише на вищих місцях буйно розцвітали осінні пізноцвіти.

Почалися у селі свята, весілля, толоки, збиралися прядильниці на вечорниці та досвітки, невгавали у селі співи, танці, веселість, радість з життя, здоров'я та добрих жнив.

Аж ось повернулися з-над Дунаю купці-гречники, які їхали вверх рікою у Червоні городи і принесли вістку, що Святослав зимує на Білому Березі з усією дружиною, але весною застукає знову до брам Доростола і Преслави.

— Калино, — сказав тоді Мстислав до молодії своєї жіночки, — верес цвіте, погідні дні настали, а поки почнуться осінні дощі, мушу і я сповнити княжу волю. З весною прийде й мені пора сідати на човни, а поки що треба зібрати дружину з Тиверської землі. Тому прощай і залишайся з богами у гаразді, нехай домові бережуть твоєї дорогої голівки!

Калина зблідла і засумувала, але не стримувала Мстислава.

— Іди, Мстиславе, — відповіла, — куди тебе кличе князь і виконуй його волю. А з першим снігом вертайся, щоб Корочун знайшов нас знову разом при народинах Сонця-Дажбога, при Коляді зваримо моливо з медом та будемо тішитися до весни.

Поїхав Мстислав по Червенських городах, по усій к Тиверській землі, а навіть до бужан заглянув. І всюди вітали його радо старі й молоді. Молоді збиралися йти у Болгарію і з радістю вступали у дружину, а старі просили передати князеві скарги на князя Олега та його дорадників. У Червонограді зустрів його тисяцький Ростислав і просив переказати князеві ось що:

"По усій Руській землі гуляє сваволя молодих князів та прибічних їх бояр. На них нема суду, нема правди ні божої, ні княжої. Боги високо,

князь далеко, а кметі-хлібороби та земські бояри відцуралися їх. Народне віче собі править краєм, а вони собі. З усього того вийшло таке, що князь господарить лише у своїй волості, а у іншій землі він наче чужинець. Не дай боже ворога, то хто має боронити край: князь чи віче? Лише у Новгороді мир і лад, але Олег і Ярополк вже тепер починають крамолу. Нехай же ж вертається Святослав, бо доведеться хіба прогнати з княжого стільця таки його синів".

Коли груддя покрило шляхи, а з дерев обсипалося листя, вернувся Мстислав з кількома молодими боярами, які ходили вже не раз човнами у Грецію. Під їх наглядом почали дроворуби рубати дерева у лісі та жолобити човни на десять тисяч чоловік, бо стільки дружинників назбирав Мстислав під час своєї поїздки.

Мстислав привіз з Подунав'я від князя срібні гривни, мідяні та спіжеві перстені, кружки, плитки, якими нашивано череси та кубраки або набивано щити. Оцими-то грішми оплачував воєвода робітників і майстрів та купував для них поживу.

На південь від Залісся над Прутом кипіла робота на всі руки у шопях, побудованих окремо для цього. При величезних ватрах варили одні робітники живицю, інші набивали ребра, на які клали ялові клепки, а споїни конопатили клоччями та заливали смолою. Отак народжувався човен за човном, а мало їх бути кілька сот.

Також по усіх селах та дворищах просторої Тиверської землі готувалася молодь у похід. Зброя, харчі, одяг, ставали найважливішими питаннями у житті; а дружинники найпомітнішими людьми у громаді. Всі ждали лише весни, щоб йти у Залісся, сідати на човни, їхати здобувати слави та вчинити з столиці світу, тобто Царгорода, волость руського князя.

\* \* \*

Аж прийшла весна, і повторилася знову відвічна переміна у житті природи. Відроджений взимку Дажбог вивів у світ заквітчану, умаєну княгиню Весну та показав лісам, горам, степам, лугам, людям і богам.

Вийшли люди з задимлених хат вітати Весну-богиню співом, танком та жертвою, а і боги глянули ласкаво на гошу дівчину, що з далекого підсоння ішла у заморожений край — землю Дажбога — увінчати світ красою. Зірвався Стрибог з ложа снігових хмар та кинувся ладити весні прийом, Віддих його нісся з полудня та заходу, стопив сніги своїм теплом, а що залишилося, сполоскав теплим весняним дощиком... Поплили льоди-криги ген у Руське море, заграли води, а на чорному, сірому або бурому гіллі дерев з'явилися жовтавозелені пуп'янки.

Був вечір. У світлиці в Заліссі сиділи після вечері воєвода з жінкою, Лют та кілька бояр. Старий Рогдай вже спав у одрині, а Калина клала на порозі мисочки з останками поживи для домових та душ померлих, що у весняному вітрі відбувають свої мандрівки з темного заходу у золотий край сонця на сході.

Мужі радилися, коли їм виступати у похід.

— Крига сплила і перші повені минули, — говорив Мстислав. — Води ще доволі і, певно, не бракує її під човнами по мілинах. Завтра вдосвіта роз'їдемося по селах та городах і через вісім днів з'їдемося на перевозі. Там заждемо ще п'ять — шість днів, принесемо коня в жертву Перунові, а козла — водяним і поїдемо.

Затремтіли уста Калини. Вона відвернулася і рукавом закрила очі.

— Не плач, Калино, — сказав Мстислав, усміхаючись до своєї любой "хоти". — Боги добрі, боги ласкаві вернуть тобі чоловіка. Не всі впадуть у бою, а мене кличе туди не лише бажання невмирущої слави, але й вдяка до князя, якому всім завдячую.



— Плач, Калино, плач, — сказав Лют, — як добре плакатимеш, то Мстислав не поїде, бо Дністер знову прибуде.

Бояри засміялися, але Калина обтерла очі і поважно глянула на присутніх.

— Не смійтеся, мужі, з безсильної жінки. Плачу я з безсилля, але плачу і з жалю над вами. Для чого Святославові Болгарія? Чи у нього своїх волостей нема? А якщо їх треба, то чому не найме собі варягів, печенігів чи яку іншу погань і не йде з ними розбивати головою стіни? Коли б ви боролися за Руську землю, захищали жінок, дітей, земляків, богів чи хати, я перша благословила б Мстислава на рать. Але боротися й гинути для волі одного, це недобре діло, і богам воно не може подобатися. Побачите, що ці війни скінчаться колись нещастям усієї землі, а тоді згадаєте моє слово.

Очі Калини горіли, лице паленіло, від неї йшов якийсь блиск, коли говорила ці слова. І слова ці зробили враження на присутніх.

Всі замовкли, ніхто не сміявся, Лют підповів молодій жінці.

— Усе, що кажеш, це правда, але правда і це, що боги не на те дали людині силу, щоб гнила за піччю. Нема ворога в краю, треба його на чужині пошукати. Крім цього, Святослав не силує нікого йти у похід, а як хто щось береться зробити в житті, то повинен це довершити або згинуть, бо самі боги прокленуть того, хто обіцяє, а не додержить. Ми добровільно пустилися йти за князем, тому мусимо стояти при ньому до нашої або до його смерті.

— Так, — сказала на це Калина, — тому-то й я не здержую Мстислава, але ще й помагаю йому, де можу. Все-таки вільно мені жаліти його, вільно і серцю віщувати лихо...

Голосний гавкіт собаки перервав розмову в хаті. Крук, який звичайно лежав під столом біля ніг господаря, кинувся й собі до дверей. Вони відчинилися, а знадвору ввірвався у світлицю сильний подув весняного вітру. Запалахкотів огонь на комині, сипнув іскрами, у хаті потемніло, а коли знову розгорілися ялові колоди яскравим полум'ям, у дверях з'явилася неначе якась мара. На порозі стояв худий, обдертий чоловік, покритий грязюкою від стіп до голови. Очі його палали гарячкою, уста зчорніли, а на висохлому жовтому лиці виднілись темночервоні плями.

Раптом, поки ще ця мара промовила слово, зірвався Мстислав з лави, кинувся до прихожого і обняв його, як брата, як друга.

— Рославе, брате, що з тобою? — крикнув. — Звідки тебе несе у мою волость? Гей, рятунку! — закликав, коли бідолашний мандрівник повис у нього на руках, мов неживий.

Метнулася Калина за грітим пивом та сорочкою у пекарню, а мужі роздягли зомлілого сміхуна. О, як мало нагадував він колишнього рибалку з забутого острова! Шкіра й кості, зле погоєні рани та синці на всьому тілі, два відморожені пальці на нозі, а у грудях аж клекотів важкий віддих.

Миттю поклали друзі Рослава на вовняних покривалах на запічку, вкрили кожухами, напоїли гарячим пивом. За якийсь час прийшов до себе і, важко переводячи дух, спитав.

— Мстиславе, це Залісся?

— Так! Ти у мене, брате, між своїми. Не бракуватиме тобі тут нічого, тут видужаєш, наберешся сили та поїдеш за нами, бо ми завтра їдемо на Дунай.

Лице сміхуна поблідло.

— Не маєте вже чого туди їхати! — прошепотів. — Ми вже своє відколядували, дарунок дістали, тепер впилися й будемо дуріти! Господаря нема — мишам свобода!

Коли б грім ударив на майдані залісецького дворища, не вчинив би більшого враження, чим ці слова Рослава.

— Як-то? Нема господаря? Що з князем? — посипалися питання.

Але не під силу було сміхунові розказувати. Він знову ослаб і замовк. Та Калина догадалася, чого треба бідоласі.

Вона принесла йому в горшку м'ясної юшки, а потім свіжих яєць. Не хотів зразу їсти Рослав, але згодом розсмакував і треба було відібрати в нього миску, щоб не охвотився. Все-таки їжа, тепле і міцне вино піддали йому сили. Не будь у нього гарячки, він, певно, був би зразу ж заснув, а при тому й шлунок, який від довгого часу не мав поживи, не дозволяв йому спати. Він вигідно розсівся і став розповідати, попиваючи вино, що його приніс Мстислав для гостя.

— Не маєте чого їхати, воєводи та gridні. Ідіть хіба на жальник тризну правити по тому князеві, що чужої землі шукаючи, та свою втратив. Ти знаєш, Мстиславе, намір князя після договору з греками. Правда?

— Так!

— Він сам згадував тебе і твої ради не раз на Білобережжі, де довелося нам зимувати.

— Я остеріг тоді Святослава перед підступом Циміскія і перед голодом, — додав для пояснення Мстислав.

— Еге ж! Мудрий ти був, Мстиславе. Ти один знав, що ми будемо голодувати й тому втік сам, оженився, розбагатів, розжився на славу, щастя, богам і родині на потіху, а ми... облизувалися.

— Не кинув би я був князя, ні вас без наказу, — відповів Мстислав.

— Я ж не питаю про наказ, але саме про те, чому тоді, коли ти женився, платили ми кочівникам по гривні за кінську голову? Отаке-то було гараздя. Припаси ромеїв з'їли ми щось за сорок днів, з Корсуня вивезли ще заздалегідь греки кораблями всю поживу; печеніги нападали на нас мало не щодругий день... одним словом, ми всі були б дуже радо помінялися на долю з болгарськими рабами, а навіть з тими, що загинули...

Голод, холод, недуги мучили нас, видно, боги стали проти нас, навіть найвеселіші утратили дотепи і сиділи у снігу, мов чорти в болоті. Дехто ранком і вставати не хотів. Бувало, збудишся ранком, заговориш до товариша, а він лежить, мов довбня. Замерз на кість, усе тіло аж гуде під ударом, як смерековий трам. Тоді князь зібрався вертатися на Русь. Але ба! Ми вертались з Болгарії, мов гречники або як небіжчик Ігор з полюддя. Усякого добра було у нас тільки, хоч поволоками гать гати! Лише поживи не було, а саме цього найбільш було потреба. Дійшли ми до порогів, а тут проти нас вилягли всі печеніги, скільки їх лише вивелося у степах. Ані думати було про перехід. Радив Свинельд князеві покинути добичу, а самим іти пробоєм. Не послухав князь. Вертатися без здобичі, мовляв, значить признатися переможеним. З чого покладемо жертву Перунові, з чого заплатимо дружині, як не буде добичі?

Побили ми кілька печенізьких орд, пограбували їх оселі і знову вернулися на Білий Берег. З десять днів годувалися ми чередями печенігів, вкінці і цього не стало. І знову телячий хвіст став більшим паном від воєводи. Простяг ноги воєвода, то й пес не брехнув за ним, а за хвостом бігали всі, мов посолені. Гай! Гай! До того морози общипували у кого руку, у кого вуха або й ніс — усієї краси позбавляли. Всяка

печенізька дівка і не глянула б на такого безносого переможця-гридня...  
Дуже невеселий був час...

Всі слухали з затаєним диханням оповідання Рослава. Лют і гридні дивилися понуро на огонь в печі, Мстислав тер чоло рукою та смикав чуприну у безсильній злобі. Лише Калина була спокійна. Вона гладила рукою голову чоловіка та раз у раз підливала вина Рославові. Цей попив знову з кубка і закінчив оповідання тихим змученим голосом.

— Аж ось зварили ми уже всю м'яку шкіру, усі відпадки, та жили лишень рибою з ополонок на Дніпрі. Коли потепліло, князь зібрав усіх, хто залишився — може четвертина, — звелів закопати ціннішу здобич по могилах, решту залишив і пішов на пороги. Страшна це була дорога. У глибоченному снігу брели ми день і ніч, а на нашому шляху залишали трупи людей. На кожному нічлігу залишалась залога з трупів та вмираючих. Святослав не їв нічого по два-три дні. Він терпів стільки, що й інші, і ніхто не міг йому робити закидів, бо він найбільше картав себе сам. Раз залишився я позаду, бо відморозив ногу. Я тер її снігом, обгортав шматами, аж потім побачив Святослава. Він стояв сам один посеред безлюдного табору. Довкола лежало чимало небіжчиків, мов після битви. Князь розглядався довкола, а потім вхопив себе обома руками за голову та придавленим голосом, мов крізь сльози, сказав:

— Ці трупи, ця смерть — це тінь, яку кидає твоя слава! Горе тобі!

І раз у раз повторяв ці слова, аж доки я не встав та не поволікся за походом, що щезав у снігах, у віддалі. Тоді підійшов до мене Святослав і каже: "Почекай, товаришу, я допоможу тобі"! І нехай боги подадуть йому найкраще місце на зеленій леваді своїй, він довів мене аж до гурту. Тої самої днини наскочили ми на печенізький табір. Зразу ж сів князь на коня і звелів усім, хто дужчий, їхати разом із ним. Поїхало їх з сорок чоловік, Поїхали ранком, щоб добитися до Канева.

Ми порізали і поварили решту коней і пішли поволі протореним слідом Святослава. Аж ось зачорніло щось перед нами, наче свіжа чорна могила. Приходимо ближче... і раптом усі затряслися з переляку. Це було бойовище. І що за бойовище? Доростольські бої були іграшкою в порівнянні до того, що тут побачили наші очі. Здавалося, що тут змагалися з князем усі сили півдня.

Кров, кров і кров — всюди, всюди. Посередині купка трупів, пошматованих, покалічених, наче у різниці. Вони валялися у грязюці, яка замерзла у тверді, мов камінь, грудки. Посередині валявся і труп Святослава з порубаними відламками щита на зламаному лівому ремені і відламком меча у правій руці. Від кривавої поволоки не видно було безлічі ран, з яких вона випливала, а голови не було зовсім. Її відрізано ножем, мабуть, на те, щоб зробити з черепа чарку для хана, як це звикли робити печеніги з черепами побитих ворогів. Довкола лежало потоком кілька сотень коней, повідрубані пальці, руки, ноги... удвоє стільки мусило згинати поганих, скільки валялося коней, та переможці забрали тіла загиблих з собою. Довкола на чверть милі витоптано сніг раз у раз. Видно, тисячі накинулися на тих кілька десятків, але сотні поклали голови, поки останній гридень з розчерепленою головою поліг на трупі Святослава.

Страшна це мусила бути січа — бій розпуки одного проти двадцятьох, бій до останнього руху, до останнього подиху змучених грудей. Страшні були й лиця поляглих героїв. Усі у зморшках, в які вбирається лице борця у хвилини лютості, усі з сціпленими вишкіреними зубами барса. Нічого людського не було у них.

Здавалося нам тоді, що князь та його дружина навмисно шукали смерті і свідомо кинулися у нерівний бій, щоб завдати ворогові втрати, скоротити собі довгі муки конання з голоду, а нам проторити дорогу... І справді! Коли б печеніги були напали на нас тоді, то ніхто не вийшов би з бойовища.

Як стріла Перуна, що розтрощить дуб, оглушує зовсім мандрівника, який під дубом заховався від вітру, так одуріли ми усі. Один кликав богів, другий проклинав, третій плакав, мов дитина, кількох навіть пробило себе мечами, інших насильно здержали ми від самогубства.

Аж старий Свинельд вийшов з гурту, став біля тіла Святослава і сказав:

— Говорять до вас уста, які уже не відчиняться ніколи ні до слова, ні до усміху, вождя дружини усієї Руської землі. Відходячи ранком, переказав мною до вас ось що:

— Ви всі, що залишаєтесь, — говорив, — ідіть моїми слідами. Якщо я згину, то не буде вже у ворога сили заступити вам дорогу. А якщо уб'ють мене зрадою, пометіться за мене або погиніть за славу Руської землі. Хто переживе цю хвилину, той нехай жде нового сонця нашої вітчизни, а ймення йому — Володимир, князь Новгорода! Він один піднесе мої знамена, знамена слави і величі. Йому повинуйтеся, бо лише він позбирає до купи усе те, що по моїй смерті порозтягають недруги. Але пам'ятайте одно: добре і похвально є гинути для слави з іменем Перуна на устах, але краще є жити для рідної землі, жити з народом, трудитися і працювати. Я, що згинув для самої воєнної слави, не знав цього і дізнався про це аж тепер у час голоду і нестатку. Шукаючи чужої землі, я свою втратив, горе мені, горе й вам, які слідували за моєю зіркою, бо боги світлі, боги добрі спитають мене й вас на зеленій леваді Дажбога: "Що вчинив ти для своїх дітей, бояр, кметів, ізгоїв, рабів, огнищан, купців?" Тому, вернувшись, просіть у богів прощення для себе й для мене, а вони добрі, ласкаві, "не відмовлять нам цього. Слава руського князя, а добро Руської землі — це не одно.

Тоді отямилися всі у нашому жалі, взяли тіло князя, позабирали побиті коні й пішли у Канів. Ніхто не здержував нас, бо печеніги витратили в останньому бою трохи не половину своїх найкращих комонників. З Канева поїхав і я сюди, не вступаючи до Києва.

По дорозі чув я уже, що Олег і Ярополн почали межиусобиці та що дружини їх уже б'ються на деревлянському пограниччі...

Рослав замовк, голова його опала на вовняні ліжники. Останню частину свого оповідання закінчив уже спокійно, тихим зламаним голосом. Звільна поблідло лице бідного сміхуна, гарячка, видно, покидала його, а з гарячкою і сила. Його члени розслабилися і, поки ще хтось з присутніх міг зібратися з думками, впав Рослан у важкий сон.

— Горе! — озвався перший Лют. — Страшну спадщину залишив нам Святослав. Безурядиця дома, два молоді князі з лихими дорадниками висуть усю силу землі та народу, на глум поганим, болгарам, вятичам, ляхам...

Понуро дивилися в огонь гридні Святослава. Для них, певно, не було місця у дружинах молодих князів. Хто знає, чи не пропаде й їх доробок у Києві, де князь переховував паї здобичі своїх дружинників, добуті у війнах. Валився світ, збудований мечем, а з ним падали й усі його будівничі...

Мстислав сидів довго без руху, закривши лице руками. Раптом встав.

— Браття! — сказав, — не падайте у зневіру! Вона ворогам добра — це сестра Морока, Чорнобога, Дива. Правда, лишив князь нам безурядицю у краю, але залишив і заповіт. Киньмо кривавий меч, добудьмо плуг і живімо для нашої землі, як жили для князя. Він сам пізнав, що не добро творили його походи, що воєнна слава кидає тінь... Живім життям народу, працею, доробком, а зброєю відбиваймо лише ворогів. Бо якщо понесемо у чужу землю вогонь і меч, втратимо свою землю, шукаючи чужої...

\* \* \*



Роз'їхалися бояри по своїх селищах, по городах та хуторах, дружинники Святослава, які були у Заліссі, поїхали у Київ допоминатися про свої паї. На дивне диво віддали їм їх, але ніхто не здержував їх при князеві. Свинельд і Малуша поїхали були у Новгород, тому й гридні, порадившись з собою, на літо вернулися у Залісся. Тут молодий господар Мстислав освоював нові землі, осаджував на них утікачів з сходу, які рятувалися утечею від печенігів, та від княжих дружин, що грабували села противників. У праці допомагала йому Калина. Рогдай помер у червні, саме якось в рік після похорону Воєслава. Небагато жалю лишив по собі старий скупиндя.

Все-таки похорон відбувся по закону. Залісецькі люди і рогдаївці прийшли всі на тризну не задля померлого, але задля любові до його наслідників Мстислава і Калими. При них осів і Лют з своїми товаришами, і Рослав, який своїми дотепами всіх веселив, і почали всі займатися працею, хто торгівлею, хто хліборобством, інші ловами тощо. Розцвітало життя довкола, у громадах.

Вони розживалися, багатіли, множилися, росли, хоча на пограниччі в Овруцькому окрузі точилася боротьба між князями. Народ звик не оглядатися на них і жив своїм життям, ждучи на нове, заповідане Святославом сонце Руської землі — Володимира.

Варвари втікають у город (грецьке).